

გიორგი წერეთელი.

უძველესი ქართული წარწერები
ზ ა ლ ე ს ტ ი ნ ი დ ა ნ

რედაქტორი: ალ. ბარამიძე

უძველესი ქართული წარწერები ჰალესტინიდან

უკანასკნელი ათი წლის მანძილზე ინტენსიურ არქეოლოგიურ ძიებათა შედეგად აღმოსავლეთის ქვეყნებში (ჰალესტინა, სირია, ეგვიპტე) გამოვლენილი იქნა ქართული ხუროთმოძღვრების არა ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი, რომლებიც მეტყველებენ ქართველი ხალხის კულტურულ-შემოქმედებით მოღვაწეობაზე იმდროინდელ „წმიდა ადგილებში“ აღრიხნდელ საშუალო საუკუნეებში.

ანტიოქიის მახლობლად აღმოჩენილია ცამეტი ეკლესია და მონასტერი, რომლებიც ქართველებს ეუთვნოდა¹.

ეგვიპტის უდაბნოში, თებეს ნეკროპოლში აღმოჩნდა ეკლესია², რომელიც, როგორც მიქელ თარხნიშვილი ფიქრობს, პეტრე ივერის მიერ უნდა იყოს აგებული V საუკუნეში.

¹ ამ აღმოჩენათა შესახებ არსებობს მ. თარხნიშვილის გამოკვლევა (*Monumenti di arte georgiana presso Antiochia. Bedi Kharthlisa*, n. 9, 1951, p. 17—20), რომელიც მე არ მქონია ხელთ; იხ. აგრეთვე მისივე *Un vestige de l'art Géorgien en Egypte*, *ibid.*, n. 32—33. N. S., VI—VII, 1959, p. 24.

² იხ. საქრისტიანო ეგვიპტის არქეოლოგიის ცნობილი სპეციალისტის Monneret de Villard-ის სტატია *Una chiesa di tipo georgiano nella necropoli tebana. Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum*, Boston, Mass., 1950, pp. 495—500; აგრეთვე მ. თარხნიშვილის ზემოთდასახელებული შრომა *Un vestige de l'art Géorgien en Egypte*, p. 24 შმდ.). U. Monneret de Villard-ის აზრით ეს ეკლესია IX—X საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. მართალია, აღნიშნავს Monneret de Villard-ი, ამ დროს ეგვიპტეში ქართველები არ ყოფილან, მაგრამ იქ მუდამ იყვნენ სომხები, და მათ თან შეეძლოთ გაეყოლებინათ ნილოსის უდაბნოში ქართველი ბერები, რომლებსაც ქართული ეკლესია აუშენებიათ. (გვ. 500). მ. თარხნიშვილმა სამართლიანად აღნიშნა, რომ ეს მონასტერი არ შეიძლება მე-IX—X საუკუნეში იყოს აშენებული ქართველების მიერ, რადგან ამ დროს სამწავიანი ბაზილიკა ასეთი ტიპისა, რომელიც ეგვიპტის უდაბნოში გვხვდება, საქართველოში აღარ არსებობდა და ძნელად საფიქრებელია, რომ იგი ეგვიპტეში შეეტანათ.

მეორე მხრივ პეტრე ივერის ცხოვრების ქართული ტექსტიდან ცნობილია (იხ. ქვ. გვ. 24 შმდ.), რომ მან ეგვიპტის უდაბნოში ააგო მონასტერი და ეკლესია. ამიტომ მართალი უნდა იყოს მ. თარხნიშვილი, რომელიც ფიქრობს, რომ ეს ეკლესია სწორედ პეტრე ივერის მიერ აგებული ძეგლია.

დასასრულ, ამ რამდენიმე ხნის წინათ იტალიელთა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ P. Virgilio Corbo-ს მეთაურობით პალესტინაში, იუდას უდაბნოში სხვა მნიშვნელოვან ძეგლებთან ერთად აღმოაჩინა ქართული კულტურის კიდევ ერთი შესანიშნავი ძეგლი — მონასტერი ქართული წარწერებით¹.

I

პალესტინის უდაბნოს ქართული მონასტერი

ქართული მონასტერი მდებარეობს ბირ ელ-კუთთ-ის მიდამოებში, ბეთ-ლემის² მახლობლად, ხირბეთ სიხარ ალ-ლანამ-ის ჩრდილო-დასავლეთით, ფართო ტაფობის ერთ ფერდობზე. იგი წარმოადგენს კვაღრატული ფორმის ნაგებობათა კომპლექსს, რომელსაც ჩრდილოეთის მხრიდან ეკლესია ერთვის (იხ. გეგმა, P. Virgilio Corbo-ს წიგნიდან, ტაბ. I)

ეკლესიის სამხრეთით მოთავსებული ყოფილა ეკეტერი (№ 2), რომლის იატაკი, ისე როგორც თვით ეკლესიისა, მოზაიკით ყოფილა მოქედილი.

ეკლესიას შინაგან ეზოსთან (№ 13) და სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ნაგებობებთან აკავშირებდა თეთრი კენჭებით მოქედილი მოედანი (№ 3),

¹ იხ. P. Virgilio Corbo. Gli scavi di Kh. Siyar el-Ghanam (Campo dei Pastori) e i monasteri dei dintorni. Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum, № 11, Gerusalemme, 1955.

² „ბეთლემი“ და იერუსალიმის ქართული მონასტრების შესახებ, სხვათა შორის, ტომოთე გაბაშვილი მოგვითხრობს: „ბეთლემს და ეესამანიას სამწირვალ არს საქარ თველოთი (sic). კვალად იერუსალიმს მონასტრები არს აღშენებული ქართველთაგანვე. არამედ მე ვერ შევიგნე, ვის მიერ აღშენესა“.

„ჯვარის მონასტერში არს ლუსკუმა ღირსისა პრობორესი, და თვითონაც შიგ ხატია. არის წიგნი მრავალი ქართული. ამა მონასტრებთა (sic) შინა მოქსენება არის სამარადისო აღმამენებელთა მათთა. კანდელნი ზოგი გოლგოთას, ზოგი ქრისტე, საფლავზე კიდია მათი მოსაქსენებელი“ (მიმო.ლვა, ელ. მეტრეველის გამოცემა, თბილისი, 1956, გვ. 82; შდრ. აგრეთვე გვ. 123).

საინტერესოა ტ. გაბაშვილის ცნობა კანდელების შესახებ ქრისტეს საფლავზე.

კანდელთა რაოდენობას ქრისტეს საფლავზე დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა, აღმო საეულერ ეკლესიაში განაკუთრებით (E. Cerulli. Etiopi in Palestina, II, რომი, 1947, p. 441, Karel Petrůček-თან, Die Äthiopier in Jerusalem in den tschechischen Reisebeschreibungen des XV. und XVI. Jhdts. Archiv Orientalni, 26/3, 1958, Praha, p. 357 შმდ.). ამიტომ ხშირად საეციალურად აღნიშნავდნენ ხოლმე, თუ რომელი ხალხის წარმომადგენლები რა ადგილზე იყვნენ კანდელთა რაოდენობის მხრივ (K. Petrůček გვ. 357).

ამ მხრივ საყურადღებო ცნობები ჰქონია შენახული მე XV საუკ. ჩუხ მოგზაურს Jan Hasištejnský-ს, რომლის შეახებ K. Petrůček-ი მოგვითხრობს თავის მეტად მნიშვნელოვან გამოკვლევაში. J. Hasištejnský ყოფილა იერუსალიმში 1493 წლის 23 ივლისიდან 1 აგვისტომდე. იგი თავის მოგზაურობის აღწერაში, სხვათა შორის, აღნიშნავს, რომ ქრისტეს საფლავის ეკლესიაში რვა ქრისტიან ხალხსა აქვს თავისი სამლოცველო. ავტორი ჩამოთვლის ამ ხალხებს: „აპირეულთა აქეთ საინტერესოება ჩვენთან; მეორენი არიან ბერძნები, მესამენი — ქართველები, მეოთხენი — იაკობიტელნი, მეხუთენი — სირიელები, მეექვსენი — ინდოელები, მეშვიდენი — სომხები და მერვენი — მარონიტები“.

საიდანაც შესასვლელი იყო სასაღილოში (№ 4). სასაღილოს იატაკი (ტაბ. IX) გაკეთებულია მოზაიკისაგან, რომელსაც ოთახის მთელი ფართობი უკირავს და ეხლაც კარგადაა შენახული. ცენტრალური არე წარმოადგენს ჩარჩოში ჩასმულს გეომეტრიული მოტივების მშვენიერ წნულს, შესრულებულს სხვადასხვა ფერით: თეთრი, ვარდისფერი, შავი, ცისფერი, მწვანე კენჭებით. ფართობი შემოფარგლულია შეიდწყება ბორდიურით, რომელიც გამოჰყოფს თეთრი მოზაიკის წნულებს დიაგონალში.

აღმოსავლეთის ნაწილში, მოზაიკის ფართობის ცენტრალური ღერძის გარეთ (იხ. ტაბ. VII), თეთრი წნულის დიაგონალზე, მოთავსებულია დიდი წარწერა (ტაბ. III, ტექსტის ფაქსიმილე და ფოტო V. Corbo-ს წიგნიდან, ტაბ. VIII), ჩასმული ჩარჩოში. მარცხნივ და მარჯვნივ ჩარჩოს ახლავს სახელურები. ჩარჩო გაკეთებულია ხუთი პარალელური ხაზით, თეთრი და შავი ფერებით. წარწერის ოთხკუთხედი დაშორებულია მოზაიკის მთავარი ფართობისაგან თეთრი სოფის კენჭით 34 სანტიმეტრის მანძილზე. წარწერის სიმაღლე, მოზაიკის წნულის ჩართვით, უდრის 81,5 სანტიმეტრს.

წარწერა შედგება ხუთი სტრიქონისაგან. ასოების სიმაღლე აღწევს 10-დან 11.5 (უკანასკნელი სტრიქონები) სანტიმეტრამდე. წარწერის წნულის ფერი შავი — გიშერია. სტრიქონები დაყოფილია ერთმანეთისაგან თეთრი, ოღნავ მოწითალო ფერის მოზაიკით.

სამხრეთის მხრიდან სასაღილოს ეკერის სათავსო (№ 5), რომელიც P. V. Corbo-ს სამზარეულოდ მიაჩნია¹. სამზარეულოს იატაკი მოზაიკით არის

შემდეგ ავტორი ახაიათებს თითოეული ამ ხალხის სარწმუნოებას და აღგიწერს თუ როგორ იყო განაწილებული ამ ხალხთა შორის სამოციქულოები და ვის რამდენი კანდელი ჰქონდა საფლავის ეკლესიაში. J. Hasiček-ის იძლევა შემდეგ რიცხვებს:

რომაელი კათოლიკები	11 კანდელი
ბერძნები	9 კანდელი
ქართველები	13 კანდელი
იაკობიტელნი	5 კანდელი
სირიელები	5 კანდელი
ეთიოპელები	4 კანდელი
სომხები	4 კანდელი
მარონიტები	5 კანდელი

როგორც ვხედავთ, მე-XV საუკუნის ბოლოს ქართველებს პირველი ადგილი სჭერიათ შედარებით თვით ბერძნებთან და რომაელ კათოლიკებთანაც კი. როგორც ჩანს, იმ დროს იერუსალიმში ჯერ კიდევ ძლიერი კოლონია ყოფილა ქართველებისა. ამის შესახებ ცნობას გვაწვდის მეორე ჩემი მოგზაური Křištof Harant-ი, რომელიც იერუსალიმში იყო 1593 წლის 3 სექტემბრიდან 19 სექტემბრამდე. Harant-ი სხვათა შორის აღწერს ციხესიმაგრეს, რომელიც თურქებს სჭერიათ იერუსალიმში და აღნიშნავს, რომ თურქებსა ჰყავთ იქ გარნიზონი და არავის უშვებენ შიგ, არც ქრისტიანებსა და არც წარმართებს. ისინი აგრეთვე არავის აძლევენ ნებას მიუახლოვდეს მას, და კარიბჭის გარშემო აქვთ რამდენივე ზარბაზანი, რათა მით შეაშინონ ქრისტიანები, განსაკუთრებით სომხები, ქართველები, აბისინიელები და სხვ., რომლებიც დღესასწაულის დღეებში დიდი რაოდენობით პილიგრიმობენ ქალაქში (იხ. K. Petráček, op. cit. p. 363).

¹ იხ. V. Corbo, ხს. ნაშრ. გვ. 117.

მოქედლი. სამხარეულო დაქვეშირებულია მოზაიკის იატაკით შემკულ ორ სათავსოსთან, რომელთაგან ერთი (№ 6), საწინებლით აღქურვილი, ყურძნის საწურად იყო განკუთვნილი¹, ხოლო მეორე (№ 7) ზეთის გამოსახდელად ზეთისხრის ნაყოფისაგან¹.

აღმოსავლეთის კედელში გაქრილი პატარა კარის საშუალებით ზეთის სახდელი ოთახი უკავშირდება გომურს (საქონლის სადგომს, 8) ბაგებითა და აუზით. სადგომის ერთი კედელი მერმინდელ ხანაში გადაკეთებული ჩანს.

გეგმაზე აღნიშნული სხვა სათავსოების (№№ 9, 10, 11, 12) დანიშნულება გარკვეული არაა, ვინაიდან მთლად განადგურებულია. აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ მონასტრის ეს ნაწილიც სავსეა მოზაიკის ფრაგმენტებითა და ფერადოვანი წნულებით.

მონასტრის ცენტრალურ ნაწილს წარმოადგენდა ოთხკუთხოვანი ფორმის ეზო (№ 13), რომელსაც ჩრდილოეთის მხრიდან ეკვრის ექვტერი (4-5), სამხრეთიდან — სათავსოები № 10 - 11, ხოლო აღმოსავლეთის მხრიდან — მეკარის ოთახი (№ 14 და 15) აღმოსავლეთის მხრიდან ეესტიბულის შემდეგ მოხედებით სვეტების ქვეშ, რომლებიც ეზოს გარს უვლიდა. სვეტებიდან ჩრდილოეთით არის გასასვლელი ნეკროპოლში (16—19), ხოლო აღმოსავლეთის მხრივ ერთი კარი გადის № 12 სათავსოში. დასავლეთის მხარეზე ეზოდან არის გასასვლელი წინა ეზოში (№ 3).

ეზო ორი ნაწილისაგან შედგება: კოლონადა და ღია ცის ქვეშა ეზო.

კოლონადა ქმნის ვიწრო სასეირნო გზას (deambulatorium). რომელიც გარს უვლის ეზოს და იყოფა მისგან ერთი საყრდენი ფილაქნით, რომლის სიგანეა 67 სანტ. და სიმაღლე —, დაახლოებით, 5 სანტიმეტრი. სვეტის საყრდენ ფილაქანზე მოთავსებული იყო პილასტრები, რომლებსაც ეყრდნობოდა ფასადი და სასეირნოს სახურავი.

რამდენიმე პილასტრი აქლია, მაგრა V. Corbio-ის გამოანგარიშებით ადგილია მათი შევსება, ისე რომ მთლიანი რიცხეი 18-ს აღწევდა. სვეტის საყრდენი ფილაქნის ზოგიერთ პუნქტში აშენებულია კედელი ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის მხრიდან. სასეირნოს ჩრდილოეთ ნაწილში გაკეთებულია კიდევ ორი წყვეტილი კედელი, როგორც ავტორი ფიქრობს, მოგვიანო ხანისა. სასეირნო მთლიანად დაგებული ყოფილა მოზაიკით, თუმცა ჩრდილოეთის მხარეზე იგი ეხლა გამქრალია.

აღმოსავლეთის მხრივ დიაგონალზე თეთრი მოზაიკაა. იმ ადგილას, სადაც ის დამტვრეულია, მოთავსებულია წარწერის ფრაგმენტი (ა, გეგმაზე, ტაბულა IV, ფაქსიმილე და ტაბ. XII, ფოტო V. Corbio-ის წიგნიდან).

წარწერისაგან შენახულია სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრის კუთხე რამდენიმე ასოთი. ტექსტი მოთავსებულია თეთრ ფონზე, ვარდისფერი და მწვანე წნულის ჩარჩოში და გამოყვანილია წითელი ასოებით. წარწერა შედგებოდა 5 სტრიქონისაგან, რომელნიც გამოყოფილი იყვნენ ერთმანეთისაგან კენჭე-

¹ V. Corbio, ხს. ნაშრ., გვ. 117—119, სადაც მოცემულია ყურძნის საწურ და ზეთის სახდელ მოწყობილობათა გეგმა. იხ. აგრეთვე აქვე, ტაბ. II.

ბის ერთი ღია იისფერი და ერთი თეთრი ზოლით. სამხრეთის მხარეზე მოზაიკა თითქმის მთლიანად აკლია, გარდა მახვოლი კუთხისა სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით, სადაც შემონახულია გეომეტრიული ნახაზის დასაწყისი.

დასავლეთის ფართობზე მოზაიკური იატაკი შედგებოდა 28 კვადრატისაგან, თითოეული 45 სანტიმეტრის ზომისა. კვადრატები გამოყოფილი იყო ერთმანეთისაგან მდიდრული კლანკილი წნულით. კვადრატები ერთიმეორეს მისდევდა წყვილ წყვილად, როგორც ეს პირველი ოთხი კვადრატიდან ჩანს. მეექვსე რიგთან (ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ) იატაკი მთავრდებოდა ქართული წარწერით, რომლისაგან მხოლოდ სამი კვადრატია შენახული (ტაბ. V, ფაქსიმილე, და ტაბ. XI, ფოტო V. Corbo-ს წიგნის მიხედვით).

წარწერა გაკეთებულია თეთრ ფონზე კუპრით შავი ქსოვილით. სტრიქონები გამოყოფილია ერთმანეთისაგან ყვითელი ხაზებით. ზოლების ფერებია: წითელი, ცისფერი და ყვითელი.

ღია ცის ქვეშა ეზოში არის აუზები (c c) და წყლის დასაწმენდი პატარა ორმო (b). მისი იატაკიც მთლიანად მოზაიკისაგანაა.

წნულის ჩრდილოეთ-დასავლეთის კუთხის მიმართულებით (d) ეზოს დიდს თეთრ მოზაიკას რომ გარს უვლის, გათხრების უკანასკნელ დღეს აღმოჩნდა კიდევ ერთი ქართული წარწერა (ტაბ. IV, ფაქსიმილე და ტაბ. X, ფოტო V. Corbo-ს წიგნის მიხედვით), მოთავსებული სახელურთან სიბრტყეზე. ფართობის სიგრძე უდრის 132 სანტიმეტრს; სახელურისა — 21 სმ-ს. წარწერისაგან მხოლოდ სამი სტრიქონია შენახული და მეოთხე სტრიქონის ერთი ასოს კვალი. V. Corbo-ს აზრით იგი 5 სტრიქონისაგან უნდა ყოფილიყო შედგენილი. ასოთა ქსოვილის ფერი წითელია.

ასოების სიმაღლე პირველ სტრიქონში უდრის 11,5 სანტიმეტრს, მეორეში — 10,5 სმ ს და ზესამეში — 9 სმ-ს. წარწერას გარს უვლის ორი რიგი თეთრი, მოლურჯო მწვანე და ყვითელი ქსოვილისა. სახელურის თეთრ ფონზე აღმოჩნდა მწვანე და ყვითელი ქსოვილით შესრულებული ერთი ჯვარი.

V. Corbo-ს ცნობით ბირ ელ-კუთში არსებობს როჩაული კოლუმბარი და მის მახლობლად საფლავი, რომელიც ბიზანტიურ ხანაში მეორედ იქნა გამოყენებული, მაგრამ შეიძლება დათარიღდეს I საუკუნით, იმ კერამიკის საშუალებით, რომელიც ყველაზე დაბალ ფენაშია აღმოჩენილი.

ქართული მონასტერი V. Corbo-ს მიაჩნია მეტად თავისებურად თავისი გეგმით და განლაგებული გარემომცველებით, აგრეთვე საწურავეების მოწყობილობით ლეინისა და ზეთისხილის პროდუქციისათვის, რაც დიდ სამეურნო საქმიანობაზე მიუთითებს. ამ მხრივ, მისი სიტყვით, განსხვავებულად გამოიყურება აქ მოღვაწე ბერების საქმიანობა, იუდას უდაბნოს სხვა მონასტრებთან შედარებით¹.

¹ V. Corbo აღნიშნავს, რომ გათხრა მეტად სასარგებლო აღმოჩნდა, განსაკუთრებით ბიზანტიური პერიოდის მონასტრული ცხოვრების გაგებისათვის ბეულემის ამ ზონაში, სადაც სამეურნო საქმიანობა ბერებისა განსხვავებული ჩანა იუდას უდაბნოს მონასტრებთან (Lo scavo è stato utilissimo specialmente per il periodo bizantino, per capire la vita monastica in questa zona di Bellemme, ove le occupazioni materiali dei monaci appaiono diverse da quelle dei monasteri del Deserto di Giuda) გვ. 129.

ამასთან ავტორი დაასკვნის, რომ საშენ მასალად ნაწილობრივ ადგილობრივი ქვებით გამოყენებული, ხოლო ნაწილი მასალისა აღებულია ბეთლემის ძველი ბაზილიკის ნანგრევებიდან.

ამ გარემოებას ავტორი მნიშვნელობას ანიჭებს ძეგლის დათარიღებისათვის.

ავტორი ძეგლს ათარიღებს VI საუკუნით, ჯერ ერთი წარწერების საშუალებით და მერე, ხელახალი გამოყენებით ქვებისა, რომლებიც უნდა მომდინარეობდნენ კონსტანტინეს „შობის“ ბაზილიკის ნანგრევებიდან. ავტორის აზრით, თუ ეს ძეგლი იდენტიფიცირებული იქნება იმ მონასტერთან, რომელსაც პროკოფი იხსენიებს ლაზების მონასტრის სახელით იერუსალიმის უდაბნოში, მაშინ გვექნებოდა ერთი არგუმენტი მეტი, რომ თარიღად მიგველო მეექვსე საუკუნე და კიდევ ერთი დადასტურება ბეთლემის კონსტანტინესეული ბაზილიკის ხელახალი გამოყენებისა¹.

II

ქართული წარწერები

ბეთლემის ქართულ წარწერებს სპეციალური სტატია მიუძღვნა ქართული კულტურისა და მწერლობის გამოჩენილმა მკვლევარმა, განსვენებულმა მეცნიერმა მიქელ თარხნიშვილმა².

მ. თარხნიშვილის შრომაში მოცემულია წარწერების ტექსტი ლათინური თარგმანითა და კომენტარებით. უნდა ითქვას, რომ ჩვენი აზრით წარწერები წაკითხულია მ. თარხნიშვილის მიერ აბსოლუტურად სწორად და ზუსტად, და თითქმის არ არის არც ერთი ასო, რომლის წაკითხვა შესწორებას საჭიროებდეს. სწორია აგრეთვე თარგმანი და ტექსტის ინტერპრეტაცია. დაზუსტებას მოითხოვს მხოლოდ ზოგიერთი სიტყვის, კერძოდ საკუთარი სახელის ახსნა და იდენტიფიკაცია. ამასთან არის დაკავშირებული, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, წარწერისა და მონასტრის დათარიღების საკითხიც.

¹ იქვე, გვ. 130, აგრეთვე შეშე. 9, სადაც ავტორი აღნიშნავს, რომ ქართული სამონასტრო ცხოვრების დიდი პროპაგანდისტი პალესტინაში იყო პეტრე ივერიელი, რომელმაც თავისი საქმიანობა ეგვიპტემდე გაავრცელა.

² პირველი ცნობა ამ წარწერების შესახებ მ. თარხნიშვილს გამოუქვეყნებია 1954 წელს. *Das neuentdeckte georgische Kloster in Bethlehem* (ქართულად). *Bedi Kartlisa*, № 16, გვ. 12—17. ეს შრომა მე არ მინახავს. პალესტინის ქართული წარწერები დაწერილობითა აქვს იმავე ავტორს განხილული სტატიაში *Le iscrizioni musive del monastero di Bir el'Qutt*, რომელიც *Virgilio Corbo*-ს შრომის ნაწილს წარმოადგენს (გვ. 135—139).

ამ წარწერათა შესახებ იხ. აგრეთვე: *Oriens Christianus* 37, Wiesbaden, 1953, 142—143; აღ. გამყრელიძე, *ლიტერატურული გახეტი*, 24, 1956 წლის 15 ივნისი; შ. ნუცუბიძე, *მნათობი*, I, 1959, 148 შმდ.; ს. ყაუხჩიშვილი, *ქართლის ცხოვრება II*, თბილისი, 1959, გვ. 158 შმდ.; კ. კეკელიძე, *ქართული ლიტერატურის ისტორია*, I, თბილისი, 1960, გვ. 39.

ვინაიდან V. Corbi ს გამოცემა, სადაც მ. თარხნიშვილის სტატიაა მოთავსებული, ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენს, ამიტომ ჩვენ მოსლიანად ჰოგეყავს წარწერები მათი ფოტოსურათებით, V. Corbi-ს წიგნის შიხედვით, აგრეთვე წარწერათა ნახაზები, შესრულებული ნხატვარ ლ. მაჭავარიანის მიერ.

წარწერა I

(მ. თარხნიშვილით წარწერა A)

1. ურუნიოც ქისოც ზც ჰ
2. დეფიოც ქოჯსც თიანოც
3. უნ ზნდოი ლცა ზც დსოც ჰც
4. კსეჰიუი ზჰის სოქსცა ზც ჰც
5. ჰც ზოჯცა დსოცასი ზჰი

წარწერა II

(მ. თარხნიშვილით წარწერა C)

1. ჰჰოჯცა თოდოც
2. უ ჰცაოჰცნ ზც-დც
3. ჰჰნ . . . უნ ზჰი
4. . . . ['] ' . .
5.]

წარწერა III

(მ. თარხნიშვილით წარწერა B)

1. ზც ჰცჰი
2. დჰნჰი ჰ
3. ზოჰი ღც
4. ჰცჰი ზც
5. ღჰი — ჰცჰ
6. უნ ზც ნ
7. ზჰდჰი
8. ჰცოჰი ქი
- [9.]
- [10.]
11. 'ჰ' 'ჰ' 'ნ'
12. ზ'ჰ უნ

(მ. თარხნიშვილით წარწერა D)

[1.]

2. ხ

3. ႁ (?)

4. CO (?)

5. MCO (?)

I. პირველი წარწერა ძალიან კარგად არის შენახული და მისი წაკითხვა ეგეს არ იწვევს. აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ მეორე სტრიქონის წმიდის-ა სიტყვაში უკანასკნელი ႁ ასო სხვა ასოებთან შედარებით გაცილებით პატარაა და მოთავსებულია ს ს ასოს ზევით.

ამგვარადვე, მეოთხე სტრიქონში ანტონი სიტყვის ნ ნ ასო ႁ ა ასოშია ჩამჯდარი. ორივე შემთხვევაში ასოები ისე მოხდენილად არის დაწერილი, რომ არ ჩანს ეს ნიშნები გამორჩენია მწერალს და შემდეგ ჩაუზატებია, თუ ასოების ასეთი დაწერილობა კალიგრაფიული ხერხია.

წარწერის ქარაგმები სწორად არის მ. თარხნიშვილის შრომაში გახსნილი: ႁႁႁႁႁႁ = ქრისტესითა (1 სტრ.); ႁႁႁႁႁႁ = თეოდორესითა (2 სტრ.); ამგვარადვე სწორია, ჩვენი აზრით, მ. თარხნიშვილის მიერ ციტირებული თვალსაზრისი ႁႁ = შეიწულენ.

მაშასადამე, წარწერა იკითხება ამგვარად.

1 შეწვენითა ქრისტესითა და მქოხუბითა წმიდისა თეოდორესითა ႁႁႁႁႁႁ-ლენ ანტონი აბაჲ და იოსია მოქმსხმელი ამის ხუფისაჲ და მქაჲ-დედაჲ იოსიაჲსი ამჲნ.

II. მეორე წარწერის პირველი სტრიქონი თავისუფლად იკითხება და რაიმე სპეციალურ განმარტებას არ საჭიროებს.

მეორე სტრიქონი ცოტა დაზიანებულია. პირველი ႁ ე ასო (თეოდორე სიტყვისა) მარცხნივ ცუდად არის შენახული; მეტად მკრთალად ჩანს მარცხენა ვერტიკალური ბუნი. — მარჯვან სიტყვის ႁ ႁ ასოდან შენახულია დიდი ნაწილი (ასოს სამი მეოთხედი). ასოს ჩამოშტერებული აქვს მხოლოდ ქვედა, მარჯვენა ნაწილი. წრე, საერთოდ, კარგად ჩანს და აშკარაა, რომ აქ ႁ ႁ ეწერა. 4 ჯ ასოს მარცხენა მხარე, აგრეთვე მარჯვენა ბუნის ქვედა ნაწილი თითქმის მთლიანადაა წაშლილი. შენახულია მხოლოდ მარჯვენა ვერტიკალური ბუნის ზემო ნაწილი. ოდნავ არის დაზიანებული აგრეთვე ႁ ႁ ასოს მარცხენა ქვედა ნაწილი.

მიუხედავად ამისა, წაკითხვა მარჯან, რომელიც პირველად მ. თარხნიშვილმა წარმოადგინა, ექვს არ იწვევს.

მესამე სტრიქონის პირველი 4 ჯ ასო ცუდად არის შენახული. სახელობრ, წაშლილია ასოს მარცხენა მხარე, მაგრამ ვერტიკალური ბუნის კვალი კარგად შეიმჩნევა. ამიტომ ექვი არ არის, რომ აქ 4 ჯ ეწერა. მომდევნო ႁႁ ႁႁ ასოები კარგად ჩანს. მ. თარხნიშვილის მიერ წარმოდგენილი

წყაიოხეა ამ ადგილისა, ბოქჯან — ექვს არ იწევს. მომდევნო სიტყვა წაშლილია მთლიანად.

თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ მესამე სტრიქონის ნიშნები შედარებით უფრო პატარაა და ვიწრო, ვიდრე ზემო სტრიქონების ასოები, უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ ოთხი ან ხუთი ასო გვაქლია. დაკარგული ასოებიდან შენახულია მხოლოდ უკანასკნელი ასოს ერთი შტრიხი, რაც ასოს აღდგენის საშუალებას არ იძლევა. შემდეგ მოდის 7 ნიშნის ასოები, რომელთა ვერტიკალური ხაზების ქვედა ნაწილი ოდნავ დაზიანებულია. ბოლოს გარკვევით წერია 23-ე აზი (შეიძლება აზი¹), თუმცა 24-ე ასოს ქვედა ნაწილი ოდნავ დაზიანებულია.

მე-4 სტრიქონიდან სრულებით არაფერი ჩანს, გარდა ერთი (7-ე) ასოს კვალისა. გარდა ამისა შენახულია მომდევნო ასოს ზედა ვერტიკალური ბუნის კვალი.

მე-5 სტრიქონი მთლიანად განადგურებულია.

ამგვარად, წარწერიდან ხერხდება ამოკითხულ იქნეს შემდეგი:

1 წმიდაო თეოდორ²ე მაროჯან და ბოქჯან¹ (.) ენ
აზი [4[ნ?]] ე

III. მესამე წარწერის ტექსტი საერთოდ კარგად არის შენახული. მხოლოდ ზოგიერთი ასოა დაზიანებული: სახელდობრ 4-ე ასოს ზედა ვერტიკალური შტრიხი პირველ სტრიქონში; მეორე სტრიქონში 2-ე ასოს ზედა მარცხენა ჰორიზონტალურ ხაზს მარცხნივ გასდევს შტრიხი, რომელიც ისეთს შთაბეჭდილებას ტოვებს, თითქოს იგი ასოს ნაწილი იყოს, მაგრამ ფიქრობთ, ეს უნდა იყოს შემთხვევითი ხაზი, ვინაიდან ამ ასოსთან დამატებითი შტრიხი პირველ წარწერაშიაც კი არ გვხვდება.

მე-4 სტრიქონში ყურადღებას იქცევს 3-ე ასოს დაწერილობა, რომლის დამახასიათებელი მარცხენა, ზედა ვერტიკალური შტრიხი ასოს არა აქვს. შეიძლება ეს დაზიანების შედეგი იყოს.

6-ე სტრიქონში უკანასკნელ 8-ე ასოს ქვედა, მარჯვენა ვერტიკალური შტრიხი ოდნავ დაზიანებულია.

დაზიანებულია აგრეთვე 7-ე სტრიქონის უკანასკნელი 7-ე ასო, სახელდობრ მისი ჰორიზონტალური შტრიხი და ვერტიკალური ბუნის ქვედა ნაწილი.

მესამე კვადრატის ასოები საგრძნობლად არის დაზიანებული. პირველ სტრიქონში ჩანს კვალი ასოსი, რომელიც შეიძლება 2-ე იყოს. მომდევნო ასო 7-ე-სა ჰგავს, თუმცა მისი ჰორიზონტალური შტრიხი თითქმის მთლიანად წაშლილია. წაშლილია აგრეთვე უკანასკნელი სტრიქონის 2-ე ასოს ჰორიზონტალური ბუნი.

ამასადაამე, წარწერის კითხვა ექვს არ იწევს:

1 და მოქ²ეოჯანი მ³ათნი ბ⁴ქოჯრ და 5 ტრი-ორ⁶იზდ და 6/7 აზი-
ბნი 18 მათნი ქრისტე 9 10 11
შეიწყალენ 12 ა' მენ

¹ ამ სიტყვის შესახებ იხ. ქვევით, გვ. 19 შმდ.

IV. ცოტა თავისებურია მეოთხე წარწერის ფრაგმენტი. პირველ სტრიქონში აშკარად წერია $\Sigma \Phi$. მეორე სტრიქონის დასაწყისში მოთავსებულია ასო, რომელიც Γ -სა ჰგავს, მაგრამ მარცხენა პორიზონტალური შტრიხი Γ -სათვის არაჩვეულებრივად დიდია. ამავე დროს ჩანს კვალი პორიზონტალური შტრიხის გაგრძელებისა მარჯვნივ ისე, რომ ასო ლათინური T-ს შთაბეჭდილებას ტოვებს.

აშკარად ლათინური C წერია ფრაგმენტის მეოთხე სტრიქონში. ლათინურ O-სა ჰგავს აგრეთვე მომდევნო ასო. მ. თარხნიშვილი წარწერის ამ ადგილს სამართლიანად კითხულობს CO-დ, თუმცა არაფერს ამბობს იმის შესახებ, რომ ეს ასოები ლათინურია და არა ქართული.

ამგვარადვე ლათინურია ფრაგმენტის უკანასკნელი ასოები M და C, აგრეთვე O, რომლისაც მხოლოდ მარცხენა ნაწილი ჩანს. ამ ასოებს მ. თარხნიშვილი რატომღაც QO დ კითხულობს, თუმცა სურათზე აშკარად ჩანს MCO.

საერთოდ მეოთხე ფრაგმენტი ისეთს შთაბეჭდილებას ტოვებს, რომ, როგორც ჩანს, ამ წარწერაში ქართულ წარწერას ლათინური ტექსტი მისდევდა.

III

თარიღი და მოქმედი პირები

როგორც ზემოთგამოქვეყნებული ტექსტიდან ჩანს, წარწერებში მოხსენიებული არიან შემდეგი პირები;

წმიდა თეოდორე (I და II წარწერები)
ანტონი აბაჲ (I წარწერა)
იოსია და მამა-ღეღაჲ იოსიაჲსი (I წარწერა)
მარუან (II წარწერა)
ბურზნ (II წარწერა)
ბეკურ (III წარწერა)
გრი-ორშიზღ (III წარწერა)

ამ პირთა იდენტიფიკაციაზე მნიშვნელოვნად არის დამოკიდებული ძეგლის დათარიღება და მასთან დაკავშირებული მთელი რიგი კულტურულ-ისტორიული საკითხი.

ზოგიერთი ამ პირის იდენტიფიკაცია მოცემული აქვს მ. თარხნიშვილს. მან აღნიშნა, რომ I-სა და II წარწერებში მოხსენიებული თეოდორე არის IV საუკუნის მოწამე, რომლის ხსენება იერუსალინის განჩინების მიხედვით ხუთჯერ¹ ხდება: 10 მარტს, 2 ივნისს, 2 ივლისს, 8 აგვისტოს და დიდი მარხვის პირველ შაბათს².

¹ მ. თარხნიშვილი აღნიშნავს ოთხ რიცხვს, ვინაიდან გამოტოვებული აქვს დიდი მარხვის პირველი შაბათი.

² К. Кекилдзо, Иерусалимский манастирь, თბილისი, 1912, გვ. 187.

ამ თეოდორეს შესახებ აკად. კ. კეკელიძეს აღნიშნული აქვს იერუსალიმის განჩინების ტექსტისათვის დართულ შენიშვნებში, რომ ეს არის ამასიელი მოწამე წმ. თეოდორე ტირონი, რომელიც ეწაბა მაქსიმიანესა და მაქსიმინის დროს. ძველად აღმოსავლეთში მას დიდი პატივი ჰქონია. განსაკუთრებული პატივისცემით სარგებლობდა ის იერუსალიმის ეკლესიაში. იერუსალიმში მის პატივსაცემად არსებობდა ტაძარი ან მონასტერი, რომელსაც ეწოდებოდა ალექსანდრიელი პატრიარქის იოანე მოწყალის შენობა ამ პატრიარქის მიერ მისი რესტავრაციების გამო¹.

იერუსალიმში რომ ამ წმინდანის სახელობის ტაძარი არსებობდა, ეს კარგად ჩანს საბა გაწმენდილის ცხოვრებიდანაც².

წარწერაში მოხსენიებული მეორე პირი, ანტონი აბაჲ, როგორც ეს მ. თარხნიშვილმა აღნიშნა³, იგივე პირია, რომელიც სვიმეონ მესვეტის⁴ (გარდაიცვალა 596 წელს) დედის მართას ცხოვრებიდან არის ცნობილი⁵.

„ცხოვრების“ ტექსტში ნათქვამია, რომ იმის შემდეგ, რაც მართას ცხედარი გადაასვენეს შავ ან საკვირველ მთაზე (ანტიოქიის მახლობლად, სირიაში), სადაც მას ეკლესია აუგეს და სადაც მართას ძე, სვიმეონ მესვეტე

¹ К. Кекелидзе, Иерусалимский капиарь, თბილისი, 1912, გვ. 187.

² იქვე, გვ. 189.

³ მ. თარხნიშვილი, ხს. ნაშრ., გვ. 136.

⁴ იხ. კ. კეკელიძე. ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1951, გვ. 76—77; მისივე Monumenta Hagiographica Georgica, t. I, გვ. 339, შმდ.

⁵ იხ. Н. Марр. Агиографические материалы по грузинским рукописям Цивера. Записки Восточного Отделения Русского Археологического Общества, т. XIII, С.—Петербург, 1900, გვ. 36—47.

ეს თხზულება ბერძნულად არის დაწერილი (იხ. Maii, V, Acta Sanctorum, გვ. 418—425; ნ. მარი, ხს. ნაშრ., გვ. 37; მ. თარხნიშვილი, ხს. ნაშრ., გვ. 136, შმშვ. 8) და თარგმნილია ქართულად მეათე საუკუნის მეორე ნახევარში (შდრ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 15¹) დავით ტბელის მიერ, როგორც ეს ჩანს მთარგმნელის შენიშნიდან, მართას ცხოვრების ქართულ ტექსტს რომ თან ერთვის:

«ლოცვა ყავთ ქრისტეს მოყუარებო ერწო გლახაკისა დავითისათჳს, რომელმან ესე თარგმანა (sic) ქართულსა ენასა ბერძულსაჲან. უტბად წყრისათჳს შენდობა ყავთ, მაგრა რაჲ დედასა მიჰოვნია, იგი დამიწერია და შეგწამებია კარგად» (ნ. მარი, ხს. ნაშრ., გვ. 46).

შემდეგში ეს თარგმანი გადაუწერია სვიმეონ საკვირველთმოქმედის მონასტრის მახლობლად ქართულ მოღვაწეს ვიორგი დაყუდებულს ან გიორგი შეყენებულს და ათონის ივერთა მონასტრისათვის შეუწირავს, როგორც ეს მისი სატყუებიდან ჩანს:

«...მე გლახაკსა ბერსა გიორგი დაყუდებულსა მასმოდა, ვითა ესე წმიდისა და დიდებულისა ნეტარისა მართაჲს ცხოვრებაჲ და წმიდისა ბარლამისი მთაწმიდას არა არსო და ამის ჯერისათჳს ვინებუ აღწერაჲ ამისი და მაგას წმიდას ეკლესიასა შემოწირვაჲ...» (ნ. მარი, ხს. ნაშრ., გვ. 45).

ხელნაწერის ბოლოში ნათქვამია აგრეთვე: «...მე ცოდვილმან და გლახაკმა ბერმან გიორგი ხუცესმან, რომელი ეჯედ მახლობელად მონასტრისა წმიდისა სვიმეონ საკვირველთმოქმედისასა აღწერე წმიდაჲ ესე და სულთა საცხოვრებელი წიგნი და შეეწირე მთაწმიდას მონასტრისა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა...» (იქვე, გვ. 46).

გიორგი დაყუდებულს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართული ლიტერატურის წინაშე იმ მხრივაც, რომ მან დააყენა გიორგი მთაწმიდელი სამწერლობო მოღვაწეობის გზაზე (იხ. კ. კეკელიძე, ხს. ნაშრ., გვ. 191, შმშვ. 1).

მოღვაწეობდა. სვიმეონმა შესთხოვა ღმერთს მიენიჭებინა მისთვის ნაწილი „წმიდა“ ჯვრისა, გაკეთებული ცხოველს მყოფელი ძელისაგან.

და ვითარ ევედრა წმიდა სუმეონ ღმერთსა, ესრეთ მეფესულად იხილნა მან გამოცხადებით ჩუენებისა მიერ საჰანი მონაზონნი, ქართველნი, რომელნი იერუსალიშთი მოვიდეს მონასტრად წმიდისა, რომელთაგანი ერთი სახელით ანტონი, მღელღობისა პატივითა შემოსილი იყო და მამასახლისი მონასტრისა პატიოსნისა და წინამძღუარი მათა სიმრავლისაჲ. ესე ანტონი იხილებოდა რომელ რეცა აქუნდა მას ჯელთა მისთა ჯვარი ოქროვსა და მას შინა ცხოვლეს მყოფელისა მის ძელისა ნაწილი, ძალი ძლიერი, და ეკურა. მას იგი უიშითა დღითა და პრწოლითა და მისცემდა მას წმიდისა სუმეონს მსგავსად თხოვისა მისისა¹.

ესე უკუე ანტონი ქართველი კაცი იყო, საკურველი, რომელმან იხილა ჩუენებით ეამსა მას მონაჲ ღმრთისაჲ, დიდი სუმეონ, რომელი ეტყოდა მას: „წარუკუევედ შენ მთასა საკურველსაო“ და მყის იხილა რაჲ ღამესა მას ჩუენებაჲ იგი, იმსოო მან განთიად და ორთა მათა თანა იყუო სლვად გზასა მას იერუსალიშთი...².

ამბა ანტონი, კაცი ღირსი და მონაჲ სარწმუნოჲ უფლისა თვისისაჲ ხშირად იხსენიება მართას „ცხოვრებაში“. ტექსტში დაწვრილებით არის აღწერილი ანტონის მისვლის ამბავი სვიმეონ მესვეტესთან შავ მთაზე და ვითარება, რომელშიაც მესვეტემ მიიღო წიქი ესე მსახურებითა ხუცისა ამბა ანტონისითა.

შემდეგში ამბა ანტონი დარჩა ანტიოქიაში, სვიმეონ მესვეტესთან, რომელმაც მალე იგი სელევკიის ეპისკოპოსად აკურთხა:

ხოლო რომელმან იგი ესე ვითარი აღასრულა მსახურებაჲ და ღირს იქმნა. ესე ვითარსა მადლსა, ზუცესი ანტონი საღმრთოდთა შურითა და სიუარულითა წმიდისაჲთა განჭურდა. მიერ ეამითგან არლარა სდა განეშორა წმიდასა და ღიღსა სუმეონს, არამედ დაადგრა იგი მუნ, მისთანა, მოთმინებით. ხოლო შემდგომად ეამთა რაფენთაჲ ეპისკოპოსად სელევკიისად აკურთხა წმიდამან ზუცესი იგი ქართველი, ანტონი. ხოლო ესე სელევკიამ მასლობელად დიდისა მის ანტოქელთა ქალაქისა მყოფი საეპისკოპოსოჲ არსა³.

როგორც ან მასალებიდან ირკვევა, სვიმეონ მესვეტის დედის მართას „ცხოვრების“ ერთერთი მთავარი მოქმედი პირი არის იერუსალიმელი მონაზონი, 'ამბა ანტონი', 'ქართველი კაცი', 'მღელღობისა პატივით შემოსი-

¹ ნ. მარო, ხს. ნაშრ., გვ. 38. ტექსტის ბერძნულ დედანში ნათქვამია: «Τὰτα Ικε-
τεῦσας, εἰδεν, ὅτι ἀποκαταστῆι τρεῖς μοναχὸς Ἰσθριὰς διὰ Ἱεροσολύμων, παραβλόντας
τὸν μοναστηρίον, ὅτι ὁ εἰς Ἀντωνίον λεγόμενος, Ἱεροστέριος καὶ Ἱερὸς μόνος ἀναγὼν
συνέρχεται, ἰδὼν αὖτε ὅτι χρεῖται σφαίρου τῆς δυνάμεως τοῦ ταύτου ξύλου ἐν ᾧ ὁ πῶς μετὰ
ἐν ταῖς χερσὶ καὶ ἐπὶ τοῖς πόδεσσι τὸν ἄνθρωπον αἰτῆσαι. Maii, Acta San-
ctorum, V, p. 418, n. 53; M. Tarchnizvili op. cit., p. 136, 363. 8.

² ნ. მარო, იქვე, გვ. 39.

³ იქვე, გვ. 44.

ლი', 'მამასახლისი მონასტრისა პატიოსნისა და წინაშდღუარი ძმათა სიმრავლისაჲ'...

ცხადია ეს ანტონი სხვა არავეინ შეიძლება იყოს, თუ არ ჩვენი წარწერის 'ანტონი აბაჲ', რომელმაც, როგორც ჩანს, პალესტინის მონასტერში იოსიას სეფი მოასხმევინა (ე. ი. მოზაიკა დააგებინა) და ქართული წარწერა გააკეთებინა. წარწერაში იგი მოხსენებულია ვითარცა 'ანტონი აბაჲ' ისე, როგორც მართას "ცხოვრების" ტექსტში ('ამბა ანტონი'), საიდანაც ჩანს, რომ წარწერის გაკეთებას დროს მას იგივე მდგომარეობა ჰქონია, როგორიც შავ მთაზე მისვლისას.

ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს ზუსტად დავათარილოთ პირველი წარწერა.

როგორც ცნობილია, ამბა ანტონი წავიდა სვიმეონთან და წაიღო წმინდა ნაწილები მართას გარდაცვალებისა (551 წ.) და სვიმეონ სტილიტის სვეტზე ასვლის ერთი წლის შემდეგ, ე. ი. 552 წელს¹. ცხადია, წარწერა არ შეიძლება ამის შემდეგ იყოს გაკეთებული, ვინაიდან იმის მერმე. რაც მან სვიმეონ მესვეტეს ჯვარი შოუტანა, პალესტინაში აღარ დაბრუნებულა, ხოლო მალე იგი სელევკიის ეპისკოპოსად ინიშნება.

მეორე მხრივ ოცი წლით ადრე იმ ამბებთან შედარებით, რომლებიც მართას ცხოვრებაშია მოთხრობილი, ანტონი ჯერ კიდევ საქართველოში ყოფილა: *«რამეთუ ბრძანებაჲ მოეღო მას ჩუენებით უწინარეს ოცისა წლისა, იყოლადე რაჲ იგი ქუეყანასა ზედა საქართველოსა, სულისა მიერ წმიდისა, ვითარმედ „ჯერ არს შენდა თანამკვდრობაჲ ახლისა მის მოსესიო, რომელსა ზედა აწცა დამიც მე კუერთხი შეწვენისა ჩემისაო, რომელი მდგომარე არს მთასა ზედა მალალსაო და გამოქსნასა უჩუენებს იგი ყოველთა მსგავსად ნათლისმცემლისაოა»*².

მაშასადამე, ცხადია, რომ 532 წელზე ადრე, როდესაც ანტონი ჯერ კიდევ საქართველოში იყო, მას არ შეეძლო პალესტინის ქართული მონასტრის წარწერა გაეკეთებინა.

ამგვარად, პირველი წარწერის თარიღი შეიძლება ზუსტად დადგინდეს ორი ათეული წლის ფარგლებში. მისი შედგენის თარიღია მეექვსე საუკუნის მეორე მეოთხედი, სახელდობრ 532 -- 552 წლები.

მაგრამ იუდას უდაბნოს ქართული მონასტრის ამ ერთი წარწერის თარიღის გარკვევა, ვფიქრობთ, საკმარისი არ არის თვით მონასტრის, აგრეთვე

¹ ტექსტში ნათქვამია, რომ ანტონი მივიდა სვიმეონ მესვეტის მონასტერში იმავე დღესა და იმავე ეამს, რომელთან შედარებითაც ერთი წლით ადრე სვიმეონ მესვეტე სვეტზე ასულიყო: *«ხოლო ხუცესი სიხარულით ღიღითა შთავიდა იოპედ, მსწრაფლ პოვა მან მუნ ნავი მზად, შევიდა მას შინა და ვიდრე სელევკიამდე წარვიდა კუთილად და მივიდა იგი მონასტრად წმიდისა თანა დღესა და ეამსა მასვე, რომელსა უწინარეს წვლიწადისა ერთისა აღ-რაჲ-ვიდოდა წმიდაჲ ხუცესა ზედა. ნ. მარი, ხს. ნაშრ., გვ. 43; შდრ. აგრეთვე მ. თარხნიშვილი, ხს. ნაშრ., გვ. 135, 252, 8.*

² ნ. მარი, ხს. ნაშრ., გვ. 42.

ზემოთგამოქვეყნებული სხვა წარწერების დასათარიღებლად. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მონასტერი და დანარჩენი წარწერები სხვა ეპოქასთან და სხვა პირებთან არიან დაკავშირებული.

ამ საკითხის გარკვევისათვის საჭიროა, პირველ ყოვლისა, განვიხილოთ II წარწერაში მოხსენიებულ პირთა სახელები: მარუან და ჰურან.

ამ სიტყვების შესახებ მ. თარხნიშვილი აღნიშნავს:

„ეს სახელები ოდნავ განსხვავებული ფორმით ნაცნობი იყო საქართველოში. პეტრე იბერის ქართული ცხოვრების მიხედვით (V საუკუნე) მისი ქართული სახელი მურვანოსი იყო და ამავე პეტრეს მამას ბუზმირი ერქვა. ბუზმირ სახელს ატარებდა ერთი ქართველი მთავარი დაახლოებით VI საუკუნის ბოლოს. წარწერის დანარჩენი, დაზიანებული ნაწილი არავითარ აზრს არ იძლევა“¹.

პროფ. შ. ნუცუბიძე, როგელმაც პალესტინის ქართულ წარწერებს რამდენიმე სპეციალური სტატია უძღვნა, ფიქრობს, რომ მურვან, რომელიც უნდა იყოს აქ მოხსენიებული, პეტრე იბერია, ცნობილი ფილოსოფოსი და ქართველი მოღვაწე აღმოსავლეთშია. ავტორი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ პეტრე იბერი წარწერაში აღნიშნულია მისი საერო სახელით—‘მურვანით’, რაც მე-5 საუკუნის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება და რომელი სახელიც მას ამ საუკუნის მეორე ნახევარში აღარ გადმოჰყოლია. ამდენად წარწერა უნდა ეკუთვნოდეს მე-5 საუკუნის მხოლოდ პირველ ნახევარსა².

მაგრამ ტექსტში ხმარებული ეს ერთი სიტყვა (მარუან) საკმარისი არაა იმისათვის, რომ წარწერა პეტრე ქართველს დავუკავშიროთ. მართალია, იმ ეპოქისათვის, რომელსაც წარწერა ეკუთვნის, ჯერჯერობით მხოლოდ პეტრე ქართველია ცნობილი, რომელსაც მისი ცხოვრების ქართული ტექსტის მიხედვით მურვანოს ერქვა, მაგრამ გამორიცხული არაა შესაძლებლობა, რომ ასეთი სახელი სხვა პირსაც ეტარებინოს და იმის დასამტკიცებლად, რომ წარწერა პეტრე ქართველს ეკუთვნის, სხვა საბუთებია საჭირო.

მეორე წარწერაში ხმარებულ საკუთარ სახელთა იდენტიფიკაციის ცდა მოცემული აქვს აგრეთვე პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს³. ეხება რა მ. თარხნიშვილის მიერ ზემოთგამოთქმულ მოსაზრებებს, ს. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს:

„მ. თარხნიშვილს შესაძლებლად მიაჩნია, რომ წარწერაში წაეკითხათ ის სახელები, რომელთაც ატარებდნენ პეტრე იბერი და მისი მამა: მარუან და ბუზმირ. თუ ეს ასეა, მაშინ ისე გამოდის, რომ ბეთლემის ქართულ წარწერებში გვაქვს სახელები: ბაკურ, მარუან (=მურვანოს) და ბუზმირ, რომელთაგან

¹ მ. თარხნიშვილი, ხს. ნაშრ., გვ. 138.

² შ. ნუცუბიძე, პალესტინის ახალი გათხრები და ქართული კულტურის საკითხები. მნათობი, 1, 1959, გვ. 150.

³ ქართლის ცხოვრება. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტომი II, თბილისი, 1959, გვ. 058—062.

მ ა რ უ ა ნ ა რ ის პეტრე იბერის სახელი

ბ უ ზ მ ი რ ა რ ის სახელი პეტრე იბერის (მარუნის) მამისა¹

ბ ა კ უ რ ა რ ის პეტრე იბერის პაპა (ეფლის მამა)².

როგორც ქვევით დავინახავთ, ასეთი დასკვნა სინამდვილესთან ახლოს დგას, მაგრამ იგი მაინცდამაინც მ. თარხნიშვილის სიტყვებიდან არ გამომდინარეობს. თარხნიშვილი იმას კი არ ამტკიცებს, რომ წარწერაში პეტრე ქართველი და მამა მისი არიან მოხსენიებული, არამედ უბრალოდ აღნიშნავს, რომ სახელები მარუან და ბურზენი „ყოტა განსხვავებული ფორმით ცნობილი იყო საქართველოში“. მაგალითისათვის ასახელებს პეტრე ქართველს, რომლის ქართული სახელი იყო მ უ რ ე ა ნ ს . ი , მის მამას, რომელიც ბუზმირად იწოდებოდა, აგრეთვე მეექვსე საუკუნის დასასრულის ერის მთავარს³. აქედან არ ჩანს, რომ მ. თარხნიშვილს ბეთლემის წარწერაში მოხსენიებული პირები საკუთრივ პეტრე ქართველად და მამამისად მიაჩნდა. მან ეს მაგალითები მხოლოდ იმის საილუსტრაციოდ მოიტანა, რომ ასეთი სახელები საქართველოში გავრცელებული იყო. მას რომ ჩვენი წარწერები პეტრე ქართველთან და მამამისთან დაკავშირებულად მიეჩნია, მაშინ იგი ძეგლს მეექვსე საუკუნით არ დაათარიღებდა.

მეორე წარწერაში მოხსენებულ პირთა ვინაობის დადგენა შეუძლებელი იქნება მანამდე, სანამ არ გაირკვევა, რას ნიშნავს სიტყვა ბურზნ და რა მმართველაშია იგი ბუზმირ სახელთან. ამაზე და მოკიდებული მარუნის იდენტიფიკაციის საკითხიც.

მამაკაცის საკუთარი სახელი ბუზმირ საკმაოდ ხშირად იხმარებოდა საქართველოში. ასე, მაგ., მე-IV საუკუნისათვის ცნობილია ვეფან ბუზმირი⁴, რომელმაც არვანდ გუშნასპი შესცვალა ქართლის მარზპანის თანამდებობაზე და რომლის დროსაც ევსტათი მცხეთელი აწამეს.

ძალიან გავრცელებული იყო ეს სახელი პეტრე ქართველის გეარში. ასურული ტექსტის მიხედვით⁵ პეტრეს მამასაც და პაპასაც **პეტრე**

¹ ტექსტში შეცდომით 'მამა' წერია ნაცვლად 'მამისა' სიტყვისა.

² ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ხს. ნაშრომი, გვ. 1061.

³ მ. თ ა რ ხ ნ ი შ ვ ი ლ ი, ხს. ნაშრ., გვ. 138.

⁴ იხ. მარტყოზაძე ევსტათი მცხეთელისაჲ. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, შედგენილი სოლ. ყ უ ბ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ, ტ. I, თბილისი, 1945, გვ. 45; ს. კ ა ბ ა ბ ძ ე, ევსტათი მცხეთელის ცხოვრება, საისტორიო კრებული, წიგნი III, 1928, გვ. 84; ზოგიერთ ბელაწერში და გამოცემაში გვხვდება ვარიანტი: ვ ე ე ა ნ ბ უ ზ მ ი რ ი, იხ. მ. ს ა ბ ბ ი ნ ი, საქართველოს სამოთხე, პეტერბურგი, 1882, გვ. 315, სტრ. 10 (ქვევიდან); ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, იქვე, გვ. 83; ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, I. თბილისი, 1928, გვ. 259.

⁵ Petrus der Iberer. Ein Charakterbild zur Kirchen-und Sittengeschichte des fünften Jahrhunderts. Syrische Übersetzung einer um das Jahr 500 verfassten griechischen Biographie. Herausgegeben und ibersetzt von Richard Raabe. Leipzig, 1895. ამის შესახებ მნიშვნელოვანი შენიშვნები Th. N ü d e k e-ის; Lit. Centralblatt, 1895, № 14.

ერქვა¹. ამ სიტყვას R. Raabe კითხულობს: Bosmarios², მაგრამ ვოკალიზაცია, როგორც ტექსტის გამომცემელი აღნიშნავს, ვარაუდზეა³ დამყარებული. ცხადია ეს იგივე ბუზმირა-ია, ბერძნული *ὁ δαβόλοβιτος*, ისე რომ სიტყვა წაკითხული უნდა იქნეს ანგვარად Busmirios⁴. პეტრეს და, რომელიც მამამისს ხარკისაგან შეეძინა, აგრეთვე ატარებდა სახელს ბუზმირა-ფურია⁵.

ამავე სახელს ხედავს J. Markwart-ი ამიანე მარცელინის Barzimeres-ში⁶, რომელიც 373 და 377 წლებში რომაელთა სამსახურში იყო ვითარცა *tribunus sculariorum*. J. Markwart-ის აზრით ეს Barzimeres იგივე ბუზმიპრა, პეტრე ქართველის პაპა, რომელიც პეტრეს ცხოვრების ასურული ტექსტის მიხედვით **ܐܒܬܐܝܬܐ** ად არის წოდებული⁷.

იგივე საკუთარი სახელი, ბუზმიპრ, დამოწმებულია აგრეთვე ბორის⁸ ვერცხლის პინაკის არმაზულ წარწერაში, სადაც ვკითხულობთ: **𐌕𐌆𐌕𐌆𐌕𐌆𐌕𐌆 𐌕𐌆𐌕𐌆𐌕𐌆𐌕𐌆 𐌕𐌆𐌕𐌆𐌕𐌆𐌕𐌆** *bxw myhr byty'xš [x] rwn dhr*. «ბუზ მიპრ კეთილი პირთაში. სული მარადი(?)».

ამ წარწერასთან დაკავშირებით F. Altheim-მა, R. Stiehl-მა და H. Junker-მა რატომღაც აღნიშნეს, რომ ბუზ მიპრ საკუთარი სახელი ირანულ ონო-

¹ P. d. Iberer, გვ. 5 ასურული ტექსტისა.

² იქვე, გვ. 15 გერმანული თარგმანისა.

³ იქვე, გვ. 14, 36შვ. 5.

⁴ J. Markwart-ი (*Die Bekehrung Iberiens und die beiden ältesten Dokumente der iberischen Kirche, Caucasicana, Fasc. 7, Leipzig. 1931*) კითხულობს ანგვარად: Busmerios, გვ. 127, აგრეთვე 36შვ. 7.

⁵ რაც 'ბუზმირის ასულს' ნიშნავს. ასურულ ტექსტში წერია **ܐܒܬܐܝܬܐ**

(გვ. 6, 3), რომელსაც Raabe კითხულობს: Bosmirosparia (გვ. 16), მაგრამ J. Markwart-მა საცხებით მართებულად გაასწორა: **ܐܒܬܐܝܬܐ** (J. Markwart, ib.

ნაშრ., გვ. 128, 36შვ. 2).

⁶ ამიანე მარცელინი, XXX. 11, 10; BDI, 29, 1949, გვ. 299, 300.

⁷ J. Markwart. *Die Bekehrung*, გვ. 127.

⁸ ამ წარწერის შესახებ იხილე ჰენრი არმავსკოს *исследо- ния грузинского алфавита, Эпиграфика Востока*, II, Ленинград, 1948. გვ. 90, 98დ. და ტ. III. 1949, გვ. 59—71; აგრეთვე ჰენრი სტატია *Эпиграфические находки в Млхета- древней столице Грузии*. BDI, II, 1948 г. გვ. 53, 58დ; შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, თბილისი, 1944, გვ. 118; მისივე *Две серебряные чашки из раскопок в Армази (Грузия)* BDI, I, 1950, გვ. 91—102. A. Борисов, *Сосуды и др. предметы*. IV, Ленинград. 1947, გვ. 8—11; F. Altheim, H. Junker, R. Stiehl. *Inschriften aus Gruzien*. *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, Bruxelles. *Mélanges Henri Gregoire*, IX, 1949, M. Tarchnitsvili. *Les récentes découvertes épigraphiques et littéraires en Géorgie*. *Le Muséon*, 63. 1950, p. 249—260; F. Altheim. *Literatur und Gesellschaft*, Halle /Saale. II, 1950, გვ. 46 38დ. (R. Stiehl-ის სტატია); Richard N. Frye. *Pahlavi Heterography in Ancient Georgia?* *Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld*, New York, 1952, გვ. 95; წარწერის დაქსიმილე იხ. აქვე, ტაბ. VI; ფოტო, ტაბ. XIII.

მასტიკონში არ გვხვდება¹. მათთვის, როგორც ჩანს, უცნობია არა მარტო ზემოთ ჩამოთვლილი შემთხვევები ამ სახელის ხმარებისა, არამედ ლაიპციგში გამოქვეყნებული შრომა R. Kaas-ის და, აგრეთვე, J. Markwart-ის სტატია, რომელიც მოთავსებულია ეურნალ Caucasica-ში, სადაც თვით H. Junker-ი თანამშრომლობდა. იქვე მოცემულია J. Markwart-ის მიერ სიტყვის სწორი ეტიმოლოგია, რომელიც შემდეგში დაიწვებულ იქნა.

ბორის პინაკში მოხსენებულ ზუზ მიჰრ სახელთან დაკავშირებით გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამ სიტყვის პირველი ნაწილი ზუზ (ბორის პინაკის szwz) თითქოს უნდა იყოს ფალაური ზმნის buχlan 'ხსნა, გადარჩენა', აწმყოს

¹ „Andererseits bleibt zu bedenken, dass eine szwz myhr formal entsprechende Namensform im Iranischen nirgends belegt ist“. Inschriften aus Gruzien (sic), გვ. 12—13; იმავე იმორებენ ავტორები F. Altheim-ის ზემოთხსენებულ შრომაში Literatur und Gesellschaft, II, გვ. 49.

აქვე უნდა აღენიშნოდეს, რომ F. Altheim-მა, H. Junker-მა და R. Stiehl-მა ბორის პინაკის წარწერის წაკითხვასა და თარგმანში მთელი რიგი შეცდომა დაუშვეს.

I. ვერ გაიგეს რუსული ფრაზა ჩემი სტატიისა (ВЛН, 2, 1948, გვ. 55) «Буз-Мухра доброго путиахиа». ნათესაობით ბრუნვაში ეს სიტყვები აქ იმითმ კი არ არის, რომ მე არმავლ ტექსტში ნათესაობით ბრუნვას ვხედავ, როგორც ზემოთდასახელებული ავტორები ფიქრობენ და ამისდა მიხედვით მომაწერენ თარგმანს „(Eigentum) des Böz-Mihr, des guten Pitiaxes“, არამედ ნათესაობითი ბრუნვა რუსულ თარგმანში გამოწვეულია რუსული გამოთქმის კონტრუქციით, სახელდობრ დამოკიდებულია წინამავლ იადიხის სიტყვაზე. ტექსტში, სახელდობრ, ნათქვამია: „На этом месте писаны: зпнтафия жонхы дпороупрпнтеля паря Хесфартура-Сорафиты; речь путахиа паря Мухридата, Парараца; иадихис „Буз-Мухра доброго путиахиа“ და სხვ. (ВЛН, 2, 1948, გვ. 56).

არავითარი საფუძველი არ არის ვიფიქროთ, რომ ტექსტში ნათესაობითი ბრუნვა ივარაუდება, ისე როგორც არ არის საფუძველი ევარაუდოთ წოდებითი ბრუნვა, როგორც ამას H. Junker-ი და R. Stiehl-ი ჩადიან.

ეს უკანასკნელი ვარაუდი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, დამოკიდებულია F. Altheim-ის, H. Junker-ისა და R. Stiehl-ის მცდარ დებულებაზე, რომ ბუზ-მიჰრ საკუთარი სახელი ირანულ ონომასტიკონში არ იხმარება.

ამგვარად ბორის პინაკის ამოაწრული წარწერა უნდა ითარგმნოს: „ზუზ-მიჰრ კეთილი პიტიახში“.

II. Вестник Древней Истории-ს 1948 წლის მე-II ტომში დაბეჭდილს ჩემ სტატიაში მე არ მომიტია ბორის პინაკის პუნქტირით გამოყვანალი წარწერის ტრანსკრიფცია. ეს წარწერა, რომელიც ორი სიტყვისაგან შედგება, F. Altheim-მა, R. Stiehl-მა და R. Junker-მა დამოუკიდებლად წაკითხეს და ორივე სიტყვის წაკითხვაში დაუშვეს შეცდომა. ტექსტში, რომელიც წინააღმდეგ H. Junker-ის (ხს. ნაშრ. გვ. 13, F. Altheim, op. cit., გვ. 49) მტკიცებისა (Grössere Schwierigkeiten als die Strichinschrift B bereitet die Punktinschrift A), ძალიან ადვილად იკითხება, გარკვევით წერია: rwn dhr (შდრ. ა. ბორის სოვი, ხს. ნაშრ., გვ. 10; შ. ამირანაშვილი, ქართ. ხელ. ისტ., გვ. 118; B.III, I, 1950, გვ. 98; R. Frye, ხს. ნაშრ., გვ. 95; აგრეთვე G. Deeters, Oriens Christianus; B. 39, Wiesbaden, 1955, გვ. 62).

F. Altheim-ი, H. Junker-ი და R. Stiehl-ი კი ამ სიტყვებს კითხულობენ მცდარად: szwz myhr. ვ. ი. აქაც იმავე სახელს ხედავენ, რომელიც იქვე, ამოაწრულ წარწერაშია მოცემული. სეპარისია ორი დაწერილობა უბრალოდ შეეადარათ (იხ. ტაბ. VI, ფაქსიმილე, ტაბ. XIII, ფურტი), რომ ადვილად დაეინახათ მათ შორის განსხვავება. ამ მცდარი წაკითხვის საფუძველზე ანბანის ტაბულაში, რომელიც 18 გვერდზეა მოცემული, ი-ს აღმნიშვნელი ნიშანი z-ს გრაფაშია, i-ს აღმნიშვნელი ნიშანი ს-სთან, ხოლო d-ს აღმნიშვნელი ნიშანი

ფუძე¹. F. Altheim-ი, H. Junker-ი და R. Stiehl-ი ფიქრობენ, რომ ხვz იმავე ზმნის ბრძანებითის ფორმაა და მთელი გამოთქმა ხვz myhr byty'ჯჱ ცხუნდა ითარგმნოს ამგვარად: იხსენ, მითრა, კეთილი პიტიახშია².

თუმცა J. Markwart-მა ჯერ კიდევ 1931 წელს გამოკვეყნებულს თავის სტატიაში გაარკვია, რომ ხუz mir, ხუz mihr ზუზ მირ, ზუზ მიკარ ხურზ-მიჰრ-ისაგან მომდინარეობს³, ხოლო ეს უკანასკნელი შემოკლებული ფორმაა საშუალო სპარსულში გაერთელებული ხურზენ—mihr-ისა⁴, რაც 'მალალ მითრას' ნიშნავს. ამ შემთხვევაში r დაკარგულია (ბუზ < ბურზ) ისე, როგორც იალბუზ სიტყვაში, რომლის მეორე ნაწილი ზუზ იმავე ზურზ-ისაგან წარმოდგება, ისე რომ იალ-ზუზ < ალ-ზუზ რუს. Элеузе, ახ. სპარს. al-burz, საშ. სპარს. har burz, ავესტის hara barəzaitiš (hara brəzaitiš) 'მთა მალალი'⁵.

მ-სთან არის მოთავსებული. თავისთავად გასაგებია, თუ როგორი იქნება ასეთ წაკითხვაზე დამყარებული პალეოგრაფიული ანალიზი, რომელიც ხსენებულ ავტორთა ნაშრომებშია მოცემული.

rwn dhr ჩვენი აზრით არ არის საკუთარი სახელი. rwn, ახ. სპარს. روان, სოლდ. rawān, წარწერების 𐭠𐭣𐭠𐭣 rawān 'სული'. ხშირად გვხვდება ფალაურ ლეგენდებში, გამოთქმაში rawān VĒNĀ 'behold the soul (mercifully)' (E. Herzfeld, Paikuli, II, გვ. 240). როგორც ჩანს ანალოგიურად არის ნახმარი ეს სიტყვა ჩვენს წარწერაშიც. dhr. ვფიქრობთ, არამეული 𐎠𐎡𐎴 'საუთუნე' უნდა იყოს (შდრ. შ. ამირანაშვილი, БДН. I. 1950, გვ. 98).

² ა. ბორისოვი, ხს. ნაშრ., გვ. 10.

³ Inschriften aus Gruzien, გვ. 12 შმდ., F Altheim. ხს. ნაშრ., გვ. 49.

⁴ 'Barzimeres ist mp. Brzmīhr. Busmerios = *βουζιμειρος διγεγεν ist die griechische Wiedergabe eines iberischen *Buzmil(h)r, das mit Dissimilation aus Barzmīhr entstandenen ist', Die Bekehrung., 127.

შდრ. W. B. Henning-ის შენიშვნა ბუზ-მიჰრის შესახებ: „viell. Kürzung von Burzmīhr, eher als = Bōž-Mīhr“. Iranistik, Handbuch der Orientalistik, herausgegeben von B. Spuler. 4 Band, I Abschnitt, Linguistik, Leiden—Köln, 1953, გვ. 38, შმშვ. 4.

⁵ შდრ. წიგნთა ფალაურის burzēn mihr მახდაისნელთა ერთი სამ ეწმიდეჲ ცეცხლთაჲნი. H. S. Nyberg, Hilfsbuch des Pehlevi, II, Uppsala, 1931, გვ. 39; შდრ. აგრეთვე J. Markwart-ი. ხს. ნაშრ., გვ. 135.

⁶ ეტიმოლოგია მოცემული აქვს J. Markwart-ს (Woher stammt der Name Kaukasus? Caucasicus, Fasc. 6, I. Teil, Leipzig, 1933, გვ. 35; ალბუზ < ალბურზ სიტყვის წინა-ს-გ-ჩენის შესახებ შდრ. მზია ანდრონიკაშვილი, ირანულ-ქართული ლექსიკური ურთიერთობიდან. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები. აღმოსავლურ ენათა სერია. ტ. II, 1957, გვ. 197; მილტონის უცნობია. რომ სიტყვის ეტიმოლოგია მოცემული აქვს უკვე J. Markwart-ს; პერიოტიზაციის შესახებ იხ. აგრეთვე ჩვენი შრომა: მეცხეთის ბერძნული წარწერა ვესპასიანეს ბანისა, თბილისი, 1958, გვ. 19, აგრეთვე შმშვ. 5.

იალბუზის შესახებ არსებობს გულბერგილო ეტიმოლოგია, თითქმის ეს თურქული სიტყვა იყოს და ნიშნადეჲ 'ყინულის მთას' იხ. B. M. Савокин, Элеузе. Известия Общества любителей изучения Кавказской области, Выпуск II, под редакцией В. Савокина и А. Дьячкова-Тарасова Екатеринбург, 1900, გვ. 109. იქვე ლიტერატურა. მაგრამ ჩვენმა ძველებმა, როგორც ჩანს, უკეთესად იცოდნენ ამ სიტყვის წარმოშობის ისტორია. ა.ე. მაგ. ქართლის ცხოვრების მარიამისეულ ნუსხაში (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტ. 1, თბილისი, 1955, გვ. 4 და შმშვ. 3) კავკასია სიტყვას აქვს შენიშვნა: «კ ა ვ კ ა ს ი ა,

ბუზ-მიქრი რომ მართლაც ბურზმიქრ-ისა და ბურზენ-მიქრ-ისაგან წარმოდგება, კარგად ჩანს სიტყვის იმ ფორმიდან, რომელიც სომხურშია დაცული: *բրզմի* *brzmeh*, *բրզմիր* *brzmir*¹.

ამგვარად, ზემოთხსენებულ ძეგლებში ხმარებული საკუთარი სახელი ბუზ-მიქრ-ი, ბუზ-მირ-ი შემოკლებული ფორმაა საშუალო სპარსული ბურზენ-მიქრ-ისა. აქედან ცხადია, რომ პეტრე ქართველის მამისა და პაპის ნამდვილი სახელი, ასურულ ტექსტში ბუსმერიოს, ბუსმირიოსის ფორმით დაცული, ბურზენ-მიქრი (ან პ-ს დაკარგვის ქართულსა და მთელ რიგ სხვა ენებში გავრცელებული წესის მიხედვით), ბურზენ-მირი უნდა ყოფილიყო.

ამის შემდეგ ეჭვი არ რჩება, რომ II წარწერის ბურზ არის ბურზენ, ბურზენ-მი(ქ)რ-ის პირველი შემადგენელი ელემენტი. ხოლო ამ სიტყვის შემდეგ ტექსტში სხვა არაფერი შეიძლებაოდა ყოფილიყო, თუ არ ამ სახელის მეორე ნახევარი მი(ქ)რ. ისე, რომ მეორე წარწერის ტექსტი წაკითხულ უნდა იქნეს ამგვარად:

1 წმიდაო თეოდორ²ე მაროზან და ბო³ზ'რზენ[-მი(ქ)რ].

. . . ენ ამი⁴[ს(?)] ე . . .

იმის შემდეგ, რაც დადასტურდა, რომ ტექსტში მოხსენებულია პეტრე ქართველის ერისკაცობის სახელი მარზან², აგრეთვე სახელი მისი მამისა და პაპისა (მამის მხრივ) ბურზენ [-მი(ქ)რ]. ეჭვი არ შეიძლება არსებობდეს. რომ წარწერა მართლაც პეტრე ქართველს ეკუთვნის.

ამიტომ ბუნებრივია, რომ III წარწერაში მოხსენიებული ბაკურც პეტრე ქართველის პაპად, დედის (რომელსაც ბაკურლუხტი ერქვა) მხრივ მივიჩნიოთ.

პეტრე ქართველის გენეალოგია³ მისი ცხოვრების ასურული ტექსტის მიხედვით შეძლებინაოდა წარმოგვიდგება.

რომელსა სპარსნი იალბუზს უწოდენა. დამახასიათებელია, რომ ბროსესეულ ნუსხაში იალბუზ-ის ნაცლად ალბუზი წერია, რაც ადასტურებს ზემოთმოცემულ ეტიმოლოგიას.

იალბუზ სიტყვის მნიშვნელობა და სადაურობა კარგად ესმოდა, როგორც ჩანს, ვახუშტისაც, რომელსაც ტყუილად მიაწერს J. Markwart-ი (Caucasia, Fasc. 6, I, Leipzig, 1930, გვ. 35, 2), თითქმის იგი დანტასტურ ეტიმოლოგიას იძლეოდა.

ვახუშტი მართებულად აღნიშნავს: აზამედ ქართლიდამ ესე კავკასიი უმეტეს ყოველთა კავკასთაგან უმაღლესად მწენარებენ და ღიად, და ამისთჳს უწოდესა სპარსთა იალბუზი. ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თბილისი, 1941, გვ. 115.

¹ *Գրք Բրզմի*, თბილისი, 1901, გვ. 133, 11; 138, 8; შტრ. J. Markwart, *Die Bekehrung...* 127.

² ჩვენი წარწერის მაროზან, პეტრე ივერის ცხოვრების ქართული ტექსტის მჟრ-ვან-ოს, აგრეთვე ირანული წარმოშობიანა და, ვფიქრობთ, ეტიმოლოგიურად დაკავშირებულია იმავე მიკრ (მითრა) სიტყვასთან, რომელიც პეტრეს მამიანა და პაპის სახელის შემადგენელ ელემენტს წარმოადგენს. ეტიმოლოგიისათვის შტრ. F. Justi, *Iranisches Namebuch*, Marburg, 1895, გვ. 208.

³ პეტრე ივერის გენეალოგიისათვის იხ. J. Markwart, *Die Bekehrung...*, გვ. 128; ი.ე. ჯაფარიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1928, გვ. 175. შმდ.: 180 გვერდზე მოთავსებულია გენეალოგიური ტაბულა; მისივე ქართველი ერის ისტო-

დიდი ბაკური (მეფე ივერთა; პეტრე
ქართველის პაპა)

ბუზ-მიჭრი (<ბურზენ-მიჭრი; tribunus
scutariorum 395 წ.;
პეტრე ქართველის პაპა)

ბაკურლუსტი (ბაკურის ასული;
პეტრე ქართველის
დედა)

ბუზ-მიჭრი (<ბურზენ-მიჭრი; მეფე ივერთა;
პირველი ბუზ-მიჭრის ძე;
პეტრე ქართველის მამა)

მარუანი¹ (= პეტრე ქართველი)

ბეთლემის ქართულ წარწერებში (II. და III. წარწერა) ყველა ეს სახელია დადასტურებული (ბაკური, ბურზენ-მიჭრი, მარუანი) და ცხადია, რომ ტექსტში იგივე პირები იგულისხმება.

ამ გარემოებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს როგორც II. და III. წარწერების დათარიღებისათვის, ისე თვით მონასტრის ისტორიისათვის. აშკარაა, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს ძეგლთან, რომელიც თვით პეტრე ქართველს აუგია პალესტინაში.

ეს რომ მართლაც ასეა, დასტურდება პეტრე ქართველის ბიოგრაფიიდანაც.

პეტრე ივერიელის ცხოვრების ქართული ტექსტის ვრცელ ვარაიანტში² ნათქვამია, რომ პალესტინაში მისვლის შემდეგ მურვან(ოსი) (= პეტრე) და იოანე საკურისი

«... ილწოდეს ღმრთისა მიმართ ღოცვითა და მარხვითა. და წარმატებოდეს ყოველთა შინა სათნოებათა, ვიდრემდის წარქდეს ოცდა ხუთნი წელნი წმიდისა პეტრეს ცხოვრებისანი. და ესოდეს ტანჯნა კორცნი თჳსნი წ'ილამან პეტრე. ვიდრემდის დასთვის ქუალნი ოდენ და ტყავი. ხოლო სამოსელი მისი იყო დიდად შეურაცხი. ვითარცა უნდოდას გლახკისაჲ. ხოლო ოდესმე წარვიდოან უდაბნოდ უმეტესისა მოღუწებისათჳს და დავეიან მუნ მრავალ ეამ და კუალად მოიქციან მონასტრადვე. ამისსა შემდგომად გამოვიდეს მონასტრისა მისგან და აღაშენეს სახს.

რია, I, თბილისი 1928, გვ. 210—218; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1951, გვ. 114 შმდ.; მისივე იბერიის ქრისტიანობის წყაროებთან. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, III, თბილისი, 1955, გვ. 16 შმდ.

¹ მურვან-ოსი პეტრე ივერის ცხოვრების ქართული ტექსტის მიხედვით, ნაბარნუგოზის ასურული ტექსტის მიხედვით.

² მოგვყავს ს. ყუბანეიშვილის გამოცემის მიხედვით, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, თბილისი, 1946, გვ. 254—272. იხ. აგრეთვე Н. Я. Марр, Миссия Петра Келера, Православный Палестинский Сборник, т. XVI, вып. второй, Петербург, 1896.

ლი სასტუმრომ ქალაქსა შინა და განუსუერებეს მომავალთა მშათა ქართვითა და ბერძნთა, რამეთუ განკმზადეს ფერჯთა საბანელი და ტრაპეზი და სარეცლები, და წარაგეს ზოგი განძისა მის, რომელი აქენა საშეუფოთა.

«და მერსე წარვიდეს უდაბნოდ და შეკრბნეს მშანი მრავლად და აღაქენეს მონასტერი სადისა თჳსისათჳს»¹.

ამის შემდეგ

«ეთარ ეუწუ ესე ანასტასის პატრიარქსა, მოუწოდა ნეტარსა პეტრესს და მის თანა იოანეს და აკურთხნა ორნივე ხუცად იძულებითა დიღითა და წარავლინნა მონასტრადე მათა».

«და ვითარ მივიდეს მონასტრად, იწყეს შენებად წმიდისა ეკლესიისა სახელსა ზედა წილისა დედოფლისა ღმრთისმშობელისასა. და ვითარ იგი აშენებდეს, დაშურა წმიდაჲ პეტრე და მიწუ განსუენებად. მაშინ წარმოუდგა მას ეშმაკი, ეკიცხევდა მას და ეტყოდა: «რად არ დასდეგ საშეუფოთა შინა შენსა და განისუენე საქმლითა და სასმლითა? და აჲ ესერა ცუდად დაშუერ და არაჲა გაქუს მადლი, ამისთჳს ვერცა ზედგომად შემძლებელ ხარ». ზოლო წმიდამან პეტრე არად შეკრაცხა იგი, არამედ ქრქუა: «მართლ უკენ იქეც ჩემგან, ეშმაკო, რამეთუ მე მაქუს სასოებაჲ უფლისა ღმრთისა ჩემისა მიმართ, ზოლო სასოწარკვეთილი შენ ხარ და მსახურნი შენნი». და მეჲსა შინა იქმნა კუამლ ბოროტი იგი ეშმაკი და განქარდა. ზოლო წმიდამან პეტრე იწყო ტირილით ვედრებად ღმრთისა».

«მაშინ გამოეცხა მას უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე და ქრქუა მას: «რად არს, პეტრე რამეს სტირ ანუ რად სულმოკლე იქმნები? არა უწყია, რამეთუ ტელწიფებაჲ მაქუს ცხოველთა და მკუდართაჲ, და ჩემ მიერ არს ცხოვრებაჲ? არავისსა წარვსწუმედ სრომასა, არამედ მივაგებ კეთილსა მრავალწილად, არა ოდენ სრომათოჳს, არამედ მოგონებათოჳსცა, რამეთუ ნეტარ არიან, რომელთა არა [ვ]ესილაჲ კორციელად და ვქრწმენე, ვიდრე რომელნი-იგი თუალით მხილველ და ტელით მსახურ ჩემდა იყვნეს. და აწ აღიხილენ თუალნი შენნი ზეცად». ზოლო მან აღიხილნა და იხილა სიმაღლესა შინა ცათასა ეკლესიაჲ შეუნიერად შემკობილი და ბრწყინვიდა ვითარცა მზე».

«და იყვნეს შინაგან მისსა ერგასისნი კაცნი ბრწყინვალენი და მგალობელნი. და ქრქუა მას უფალმან: «აჲ ეკლესიაჲ, რომელი აღგიშენებია, აწ უკუე ნუ სულმოკლე იქმნები, არამედ იხარებდე». და ვითარცა ესე თქუა უფალმან, ამაღლდა ზეცად. წმიდაჲ პეტრე თაუენის სცემდა და აღიღებდა უფალსა ღმერთსა, და მიერითგან განძლიერდ, ძალითა და შეწევნითა უფლისაჲთა, და სრულყო შენებაჲ წმიდისა მის ეკლესიისაჲ და მონასტრისაჲ და შეკრბნა მას შინა მშანი მრავალნი, ყოველნივე მოღუაწენი, და განუჩინა მათ წესი და კანონი და დაუდგინა მათ წინამძღურად კაცი ღმერთ-შემოსილი და წმიდა. და ქრქუან მონასტერსა მას ქართველთა მონასტერი»².

¹ იქვე, გვ. 260.

² იქვე, გვ. 261.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ბიოგრაფიის ცნობა, რომ

«ამის შემდგომად გამოვიდეს მიერ წმიდა პეტრე, იოანე, ნეტარნი მამანი, და წარვიდეს იორდანისა პირსა, ადგილსა უდაბნოსა, და იშენეს მონასტერი. და მრავალნი სასწაულნი იქმნეს მონასტერსა მას ღმრთისა მადლითა. »¹

მონასტერსა მას იორდანის პირისასა, პეტრე ივერს მრავალი „სასწაული“ მოუხდენია.

შემდეგ:

«წმიდა და სანატრელი პეტრე და მოწაფენი მისნი და იოანეცა ნეტარი წარვიდეს² ეგვიპტედ, სანახეთა სიციხითა. მოკვლიდეს და მოილოცვიდეს წმიდათა მამათა უდაბნოსათა და სურვიელ იქმნეს უდაბნოსა მას და გამოირჩიეს ადგილი და აღაშენეს ეკლესია და გარემო მონასტერი, და მოიყვანეს ეპისკოპოსი და აკურთხეს ეკლესიად. და ვითარ აკურთხევდეს, იხილეს, რამეთუ წმიდა მარკოზ მხარებელი სცეზბა ნელსაცხებელსა ელქესიასა შინა და აკურთხედა. სოლო მრავალნი სასწაულნი ქმნა ღმრთიან კელითა ნეტარისა პეტრესითა ეკლესიასა მას შინა და ქუეყანასაცა აღექსანდრიისასა და მრავალნი ეშაქუელნი და ბრმანი და მეღოპელნი და კეთროვანნი განკურნესა.

«და რადენთაჲმ ღლთა შემდგომად კუალად მოიქცეს იერუსალიმადვე და კუალად აღაშენეს ქალაქსა შინა სახლი სასტუმრო და იწყეს შენებად ეკლესიისა...»³

ამ ცნობიდან ჩანს, რომ პეტრე ქართველს პალესტინასა და ეგვიპტეში აუშენებია არა ერთი ეკლესია და მონასტერი, მათ შორის იორდანის უდაბნოში, იერუსალიმის მახლობლად.

ამგვამად ჩვენ წინ არის იორდანის უდობნოში აღმოჩენილი ქართული მონასტრის ნანგრევები, ქართული წარწერებით, რომლებშიაც მოხსენებულია თვით პეტრე ქართველის, მისი მამისა და პაპის სახელები და ეკვი არ შეიძლება არსებობდეს, რომ ეს სწორედ პეტრე ქართველის მიერ აშენებული მონასტერია. მაგრამ არსებობს კიდევ ერთი უტყუარი ცნობა, რომელიც ამ მოსაზრებას საბოლოოდ უქვეყნს ხდის.

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ მონასტერს ორი სათავესო ჰქონია: ყურძნის საწურად და ზეთის სახდელად. V. Corbo არა ერთგზის ხაზგასმით აღნიშნავს⁴, რომ ამ მხრივ მონასტრის ბერების საქმიანობა არსებითად განსხვავდებოდა მთელი ამ მხარის სხვა მონასტერთაგან. თუ ეს ასეა და ღვინისა და ზეთის მეურნეობა მართო ხსენებული ქართული მონასტრისათვის ყოფილა დამახასიათებელი, მაშინ ექვს გარეშეა, რომ ეს მონასტერი პეტრე ქართველის მიერ არის დაარსებული, რადგან პეტრეს ცხოვრების ტექსტის იმ ვარიანტში, რომელიც ლეონტი მროველის თხზულებაში არის ჩართული, შენახულია პირდაპირი ცნობა იმის შესახებ, რომ პეტრე ქართველი იქ

¹ იქვე, გვ. 261.

² ტექსტში: წარვიდა.

³ იქვე, გვ. 262.

⁴ Virgilio Corbo, op. cit., გვ. 114; 117 შმდ.; 129 შმდ., შდრ. ზევით, გვ. 9.

ლენინისა და ზეთის მეურნეობას მისდევდა. ტექსტში სახელდობრ ვკითხულობთ:

«მოვლნა ყოველნი უდაბნონი ეგვპტისა და სკიტისანი, და მრავალნი სსსწა. ულნი აღასრულნა. კულად მოსასტერსა და ქსენონსა თჳსსა მოიქცა, და სიჟმილსა შინა საფქვილე, საცერცვე, საზეთე და საღვანე -- ყოველნივე ჭერჭელნი ლოცვითა თვისითა აღავსნა»¹.

იორდანის უდაბნოში აღმოჩენილ მონასტერს აქვს საღვინე და საზეთე სათავსოები, რომლებიც პეტრე ქართველს მოუწყვია თავის მონასტერში და, ეფიქრობთ. ეს გარემოება საბოლოოდ ამტკიცებს, როს ეს მონასტერი პეტრე ქართველის მიერ აგებული ძეგლია ქართული კულტურისა პალესტინაში.

იბადება კითხვა, თუ რა დროის უნდა იყოს ეს მონასტერი და როდის შეეძლო აეშენებინა იგი პეტრე ქართველს.

მარვანი (ან მურვანოსი), როგორც ცნობილია. 409 წელს დაიბადა², 421 წელს, როდესაც ის თორმეტი წლის იყო, კონსტანტინეპოლში წაიყვანეს მძევლად³. 429 წელს იგი გაიქცევა კონსტანტინეპოლიდან პალესტინაში და ბერად შედგება ზეთისხილის მთის მონასტერში და ამ მონასტრის წინამძღვრის გერონტიოსისაგან მიიღებს სახელს პეტრეს⁴. ამავე დროს ნარუან-პეტრე იწყებს დიდს მშენებლობას პალესტინაში. პეტრე დაახლოებით 20-25 წლისა იყო⁵, როდესაც მან დიდი მშენებლობა გააჩაღა როგორც თვით იერუსალიმში, ისე მის გარშემო უდაბნოში. J. Markwart-ის გამოანგარიშებით მას ე. წ. დავითის გოდოლზე 429—444 წლებში⁶ უნდა

¹ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 14, 31—33; შდრ. აგრეთვე ს. ყუბანეშვილისა (გვ. 263) და ნ. მარის მიერ გამოცემული ტექსტი (გვ. 22); «და ვიდრე ილოციდეს-ღა წმიდანი იგი, იპოვნეს ყოველნი კურკელნი, რამეთუ აღესებულ იყუნეს სახუარბლენი და საუქლენი და საპურენი და საცერცუენი და საზეთენი და საღვანენი, ყოველნივე მზიდრად გარდაეცემოდეს».

² J. Markwart, Die Bekehrung... 166; კ. კეკელიძის აზრით (ქართ. ლიტ. ისტორია, I, 195), ის დაიბადა 412 წელს.

³ J. Markwart, იქვე, გვ. 166.

⁴ Raabe, ხს. ნაშრ., გვ. 35 შმდ.; ასურ. ტექსტი გვ. 31 შმდ.; J. Markwart, ხს. ნაშრ., გვ. 166.

⁵ ასურული ტექსტის მიხედვით (გვ. 33—35 შმდ., გერმ. თარგმ. 37—39 შმდ.) 20 წლის, ხოლო ქართული ვერსიის (გვ. 263) მიხედვით 25 წლის (ვიდრემდის წარქდეს ოცდახუთნი წელნი წმიდისა პეტრეს ცხოვრებისანი) იყო პეტრე, როდესაც მან დიდი მშენებლობა გააჩაღა პალესტინაში. თუ ვივარაუდებთ, რომ J. Markwart-ით პეტრე 409 წელს არის დაბადებული, მაშინ პალესტინაში მისი მოღვაწეობის დაწყების თარიღად 429—434 წელი გამოდის.

⁶ უფრო 429 წლის ახლო ხანებში, რადგან ასურულ ტექსტში პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ოცი წლის იყო პეტრე, როდესაც მან «ტანჯნა ჯორცნი თჳსნი» და როდესაც მან დაიწება, რომ წმიდა ფასარიონს (ܦܪܝܬܝܢ) იერუსალიმის აღმოსავლეთის კარების

გარეთ გლახაკთა საბლი (ܥܡܬܐ ܕܥܠܝܐ) ხოლო წმიდა სიონის კედლების შიგნით მო-

ნასტერი გაეშენებინა, მას აღეძრა სურვილი, რომ ეს კეთილი საქმე გადაეღო და მალე მონასტრის მშენებლობა დაიწყო (Raabe, ხს. ნაშრ., ასურ. ტექსტი, გვ. 35 შმდ.; გერმ. ტექსტი, გვ. 38 შმდ.).

აქედანაა ცნობილი „ივერთა მონასტერი“, რომლის მშენებლობის შესახებ დაწერილებით მოგვიხსენიებს პეტრეს ცხოვრების როგორც ასურული, ისე ქართული ტექსტი. ამავე სანებში აუშენებია მას იორდანის უდაბნოს მონასტერი, როგორც ეს ქართული ტექსტიდან ჩანს. ამავე ეპოქას ეკუთვნის აგრეთვე ის წარწერები, რომლებშიაც პეტრე ქართველი და მისი წინაპრებია მოხსენებული და რომლებიც, სულ ცოტა, ერთი საუკუნით არიან დაშორებული ანტონი სელევკიელის წარწერისაგან. შეიძლება მიწისძვრის¹ ან სხვა მიზეზის გამო პეტრე ქართველის მიერ ოთხას ოცდაათიან წლებში აგებული მონასტერი დაინგრა (ნაწილობრივ), რის შემდეგ მონასტერი განაახლეს. იქნებ ამით აიხსნება, რომ მის კედლებში ნაწილობრივ კონსტანტინეს ზაზილიკისაგან მოტანილი ქვები იყო გამოყენებული². შესაძლებელია მონასტრის განახლებაში ღვაწლი მიუძღვის ანტონი სელევკიელს, რომელმაც იოსიას სეფი მოახსენებინა და წარწერებიც გააკეთებინა. ჩვენამდე ყველა წარწერას არ მოუღწევია. იქნებ მშენებლობისა თუ მონასტრის განახლების შესახებ მართლაც მე-IV წარწერაში იყო ლაპარაკი, როგორც ამას მ. თარხნიშვილი ფიქრობს.

ზემოთქმულის შემდეგ შეიძლება დავასკვნათ: ოთხას ოცდაათიან წლებში მარვანოს-პეტრე ქართველს იორდანის უდაბნოში აუშენებია მონასტერი, საზეთო, საღვინე და სხვ. მოწყობილობით, და შეუქმნა იგი ქართული წარწერებით, სადაც თვით მისი, მისი მამისა და პაპის სახელებია მოხსენებული. უფრო გვიან, მეექვსე საუკუნის მეორე მეოთხედში აქ იღვწოდა მეორე ქართველი მოღვაწე ანტონი აბაჟ, შემდეგში სელევკიის ეპისკოპოსი, რომელსაც აგრეთვე დაუტოვებია ქართული წარწერები და შეიძლება მონასტრის განახლებაშიც ღვაწლი მიუძღოდეს.

¹ ხელთა შუა ზღვის ეს სანაპირო მდებარეობს სეისმურ სარტყელზე და ცნობილია თავისი მიწისძვრებით, რომლებიც აქ მრავლად დადასტურებული უძველესი დროიდან დღემდე (შდრ. В. Гутенберг и К. Рихтер. Сейсмичность земл., Москва, 1948, გვ. 114, სადაც ეკითხულობთ: „Исторические данные о большом числе землетрясений в Палестине и Сирии подтверждают активность Иорданской долины“); ჩე. წელთაღრიცხვის 425 წელს იერუსალიმში იყო იმდენად ძლიერი მიწისძვრა, რომ ზოგიერთ რაიონში ყოველი მესამე სახლი დაინგრა. ჩამოიქცა აგრეთვე ქალაქის კედელი.

ამგვარადვე ცნობილია კატასტროფული მიწისძვრები 525 წლის 29 მაისს, 528 წლის 29 ნოემბერს, 529 წლის (როდესაც ხელახლა დაინგრა 525 წლის მიწისძვრის შემდეგ ახლად გაშენებული ბეირუთი), 551 წლის 9 ივლისს და მრავალი სხვ.

ხშირად მიწისძვრები იმდენად ძლიერი იყო, რომ უდრიდა 9, 10 და 11 ბალსაც კი (მაგ. 551 წლის 9 ივლისის მიწისძვრა ბეირუთში) და ტალღების დამანგრეველი მოქმედება ერცლდებოდა ანტროპიიდან იერუსალიმამდე და პირიქით, ხოლო ზოგჯერ აღწევდა ეგვიპტემდე. შესაბამისად და სომხეთამდეც კი. იხ. A. Sieberg, Erdbebengeographie, Berlin, 1932. Handbuch der Geophysik, B. V, Lief., 3, გვ. 801—802. ამ ლიტერატურაზე მე მიმითითა კოლეგა ალ. ცხაკაიამ, რისთვისაც მადლობას მოვასწენებ.

² წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა, თუ რატომ იმთავითვე არ გამოიყენეს კონსტანტინესელი ბაზილიკის ნანგრევების ქვები მთლიანად, ეკლესიის მშენებლობას დროს, არამედ მხოლოდ რამდენიმე ქვა ჩააშენეს ეკლესიის ერთ ადგილას, თუ საერთოდ ეს ქვები კონსტანტინესელი ბაზილიკიდან მოდის, როგორც ამას V. Corbo ვარაუდობს არც თუ სავსებით დარწმუნებით.

ნაშასადაზე წარწერები II. და III. დაშორებული არიან I. წარწერისაგან სულ ცოტა ერთი საუკუნით. ამავე დროს ეს წარწერები არიან უძველესი დღემდე ცნობილ ყველაზე ძველ ქართულ წარწერათა შორის, ვინაიდან ნახევარი საუკუნით მაინც წინ უსწრებენ დღემდე ყველაზე ძველად მიჩნეულს ბონისის წარწერებს.

ამგვარად, ბირ ელ-კუთთის წარწერათა სახით ჩვენა გვაქვს ქართული დამწერლობის ყველაზე ადრინდელი ძეგლები.

აქ წარმოდგენილ ქრონოლოგიას მხარს უჭერს აგრეთვე ნუმისმატიკური მასალაც, მოპოვებული არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ.

ქართულ მონასტერში აღმოჩენილია წონეტები:

1. ვალენტინიანოს II-ისა (375—392 წლ.) წარწერით:

DNVALENTINIANUS (Dominus noster Valentinianus);

ლეგენდით AN (Antiochia?)¹;

2. ანასტასიოს I-ისა (491—518) წარწერით:

D. ANASTA² SIUSPPAUG (Domini noster Anastasius, perpetuus Augustus).

ლეგენდით: CON (Constantinopolis)¹;

3. მხოლოდ ერთი მონეტა კონსტანს II-ისა (641—668)¹;

4. და ერთი მონეტა აიუბიდების ხანისა არაბული წარწერით محمد رسول الله¹.

ამ სიიდან ჩანს, რომ თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მერმინდელი ხანის ორ მონეტას, რომლებიც შემთხვევით არიან მონასტერში მოხვედრილი, თეოდორეს სახელობის ქართულ მონასტერში მოპოებულია ორი ჯგუფი მონეტებისა, რომლებიც ზუსტად შეესატყვისებიან იმ ორ სხვადასხვა ეპოქას, ქართული წარწერები რომ წარმოადგენენ.

* * *

მესამე წარწერაში არის კიდევ ერთი სახელი, რომელიც განმარტებას მოითხოვს. ესაა მე-5 და მე-6 სტრიქონების გრი-ორიზმ. მ. თარხნიშვილის შრომაში ციტირებულია მოსაზრება, რომ ამ სახელის პირველი ნაწილი, გრიუნდა წარმოადგენდეს შემოკლებას გიორგი ან გრიგოლ სიტყვისას, რომელსაც ქარაგმის ნიშანი აკლია. თანაც უპირატესობა ეძლევა გრიგოლს, ვინაიდან გიორგიას ჩვეულებრივი შემოკლებაა გ¹. ამასთან, აღნიშნავს მ. თარხნიშვილი, საკუთარი სახელი გრიგოლი V—VI საუკუნეებისათვის უფრო ხშირია. ვიდრე გიორგიო².

¹ V. Corbo, op. cit., p. 134.

² დედანშია DNASTA.

³ მ. თარხნიშვილი, ხს. ნაშრ., გვ. 138.

პროფ. შ. ნუცუბიძე¹, თავის ზემოთდასახელებულ შრომაში ჩვენთვის საინტერესო სიტყვებს კითხულობს ამგვარად: „გრი ორშიჰ. მისი აზრით „ორშიჰ-ი“ საეპო ჩანს წასაკითხავად, მით უმეტეს, თუ მის პირველ ნახევარს მივიჩნიებთ სახელის 'გრი(გ)ორ'-ის დამთავრებადა². ამის მიხედვით ბაქურ სიტყვის შემდეგ იგი კითხულობს „გრი(გ)ორ შიჰ. მაგრამ რა უნდა იყოს ეს შიჰ, მისი შრომიდან არა ჩანს.

პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა თავის ეხლაბან გამოქვეყნებული 'ქართლის ცხოვრების' წინასიტყვაობაში³ საეპოლ მიიჩნია გრი სიტყვის წაკითხვა გრიგოლად.

მან მართებულად მიუთითა, რომ გრი არ შეიძლება ნიშნავდეს გრიგოლ, რამდენადაც ამ წარწერებში არაერთი შეცდომა არ შეინიშნება, ამდენად შეუძლებელია წარმოვიდგინოთ, რომ გრიგოლის მაგიერ მოზაიკური წარწერების გამკეთებელმა დასწერა „გ-ი“. ს. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, რომ გრიგოლი არ შეიძლება დაქარაგმდეს გრი, რომ კავშირი და არის ერთხელ: ბაქურ და გრიორშიზდ. რომ აქ გრიგოლი (ან გრიგორი) იყოს, მაშინ უხდა გვექონოდა ორი და: ბაქურ და გრი და ორშიზდ.

ამ მოსაზრებების საფუძველზე ს. ყაუხჩიშვილი დაასკვნის: „მაშასადამე უნდა ვიკვლიოთ, თუ რა სახელია „გრიორშიზდ“. ამასთან ავტორი შენიშნავს, რომ ცნობილია „ორშიზდით“ შედგენილი კომპოზიციები, მაგალითად „ორშიზდ-ლუხტ“; ასევეა, როგორც ჩანს, კომპოზიტი 'გრიორშიზდ'⁴.

პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ საკითხი საერთოდ სწორად არის დასმული, მაგრამ გარკვეული არაა, თუ რას უნდა ნიშნავდეს ეს გრი.

საკითხის გარკვევისათვის 'გადამწევეტი მნიშვნელობა აქვს იმ გაზომვებს, რომ ეს უცნაური გრი ირანული წარმოშობის საკუთარ სახელს ორ შიზდ-ს მიუძღვის წინ. ამიტომ გრი-ს ძიება ირანულის ნიადაგზე უნდა მოხდეს.

ასეთი ელემენტის ხმარების შემთხვევა ირანულიდან ჩემთვის ცნობილია ავრომანის ეტრატის წარწერაში⁵. რომლის მეექვსე სტრიქონში, სხვათა შორის ვკითხულობთ *gry xnyh BRY mtrpy* 'გრი ფანჰი, ჰე შოთრაფარისა'.

ვინაიდან d და r ასოები ფალაურში ერთმანეთისაგან არ განირჩევა, ცნობილმა შევდმა ორიენტალისტმა H. S. Nyberg-მა, რომელსაც ეკუთვნის მნიშვნელოვანი გამოკვლევა⁶ ამ წარწერების შესახებ, *gry*-ში უპირატესობა ჰისცა d-ს წაკითხვას და აღნიშნა, რომ ეს უნდა იყოს არამეული იდეოგრამა GDY 'ბრწყინვალეობა', რომელიც სასანურ ფალაურში გვხვდება GDH-ს სახით ვითარცა იდეოგრამა *χ'arr* (*χ'arnah*) სიტყვისათვის. იდეოგრამას მისდევს ფონეტიკური კომპლემენტი, *y*, რაც იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ

¹ შ. ნუცუბიძე, ხს. ნაშრ., გვ. 151.

² შ. ნუცუბიძე, იქვე, გვ. 152.

³ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბილისი, 1957, გვ. 060.

⁴ ს. ყაუხჩიშვილი, იქვე, გვ. 060 და 067. 1.

⁵ H. S. Nyberg. The Pahlavi Documents from Avroman. Le Monde Oriental, XVII, 1923, გვ. 182—230.

სიტყვა წაკითხული უნდა იყოს ვითარცა farre¹. სიტყვის მეორე შემადგენელი ელემენტი. H. S. Nyberg-ის აზრით, არის კარგად ცნობილი სიტყვა pauāh 'მფარველობა', ისე რომ მთელი სახელი ნიშნავს: 'x²arəuāh-ის მფარველობის მქონე'. ს. ანასთან ავტორი სიტყვას აღარებს ისეთს სახელებს, როგორც არის Bahram-pauāh³, Dara pauāh⁴, Yazd pauāh⁵ და სხვ.⁶

ამგვარად ნახევრად იდეოგრამატიკულად დაწერილად მიაჩნია H. S. Nyberg-ს ავრომანის ეტრატის იმავე სტრიქონის mitrpyr. მისი აზრით პირველი ნახევარი არის 𐭌𐭎𐭐 = Mithra, არქაული დაწერილობით (ვინაიდან ამ დროს ს უკვე ს-დ გამოითქმოდა), ხოლო მეორე ნახევარი — ისევ არამეული იდეოგრამა, რომელსაც H. S. Nyberg-ი კითხულობს '𐭕-დ. ეს ფორმა მას მიაჩნია 𐭕𐭎 'ხსნა, გადარჩენა' ზნის ენებიტის მიმღეობად, მნიშვნელობით 'ხსნილი, გადარჩენილი' და განიხილავს მას ვითარცა ეკვივალენტს ირანული სხვ სიტყვისას, რომელიც ხშირად გვხვდება ბევრი საკუთარი სახელის ბოლოში, მაგ. Miθr-bōxt (Myhrbōxt) და სხვ.⁶

ამგვარად, H. S. Nyberg-მა ავრომანის ტექსტის აღნიშნული ადგილის ინტერპრეტაციისას წარმოადგინა პრინციპიალური ხასიათის დებულება იმის შესახებ, რომ არამეული იდეოგრამები საშუალო ირანულში გვხვდება არა მარტო ცალკე, არამედ თვით საკუთარი სახელების შემადგენელ ელემენტებადაც კი, სიტყვის დასაწყისში ან ბოლოში და რომ ტექსტის კითხვისას ეს არამეული იდეოგრამები ირანულად უნდა ითარგმნოს.

მეორე მხრივ E. Herzfeld-მა თავის ცნობილ შრომაში Paikuli⁷ წარმოადგინა ავრომანის ტექსტის ზემოთგანხილული ადგილის სხვაგვარი წაკითხვა. გარდა იმისა, რომ gry და pry სიტყვებში ის d-ს ნაცვლად r-ს კითხულობს, თვით ეს ელემენტები მას არ მიაჩნია იდეოგრამატიკულად დაწერილად. ამასთან დაკავშირებით იგი იძლევა წაკითხვას: garīra(n)!(i)hi! PUHR mitrafarri, ე. ი. 'გარიფანაჰი ძე მითრაფარისა'. მაგრამ მას არ უცდია განემარტა, თუ რას უნდა ნიშნავდეს ეს gari და farri.

მეორე შემთხვევა gry ელემენტის ხმარებისა საკუთარ სახელთან გვხვდება ერთ პართულ წარწერაში სამხრეთ ზორასნიდან, რომელიც რამდენიმე წლის წინეთ გამოაქვეყნა საშუალო ირანული ენების გამოჩენილმა მკვლევარმა W. B. Henning-მა⁸. წარწერა მოთავსებულია ბირჯანდის მახლობლად

¹ H. S. Nyberg, op. cit., გვ. 207.

² Justi, სს. ნაშრ., გვ. 355ა.

³ იქვე, გვ. 80ა.

⁴ იქვე, გვ. 149.

⁵ იხ. H. S. Nyberg, სს. ნაშრ., გვ. 207.

⁶ H. S. Nyberg, იქვე, გვ. 207.

⁷ Ernst Herzfeld. Paikuli, Berlin, MCMXXIV, გვ. 83.

⁸ W. B. Henning. A New Parthian Inscription. Journal of the Royal Asiatic Society, parts 3 and 4, London, 1953, გვ. 132—136. წარწერის პირველი პუბლიკაცია ეკუთვნის J. Rezaei-სა და S. Kiya-ს, Īrān-Kūdo. № 14, Tehran, Isfandārmudh-māh 1320 yezd (= თებერვალი—მარტი 1952), რომელიც მე არ მინახავს. წარწერის ფოტო ნახე აქვე, ტაბ. XVI.

მდებარე ხევის, ქალ ი ჯანგალ-ის კლდეზე, სადაც გამოსახულია მთლიანი ფიგურა მამაკაცისა, რომელიც ლომს ებრძვის (იხ. ტაბ. X^{VI}). ლომის გამო-სახულების თავზე მოთავსებულია ორსტრიქონიანი წარწერა

gry 'riḫṣr uḫwdr W ḫṣṣr

ამ წარწერისათვის პენინგი იძლევა თარგმანს: 'პრეფექტი და სატრაპი Gry 'riḫṣr-ისა'.

ამასთან ავტორი აღნიშნავს, რომ ḫṣṣr 'სატრაპი' ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში იმდენად რანგს (rank) არ აღნიშნავს, რამდენადაც თანამდებობას (office). სიტყვას უცვლელად ახლავს სახელი იმ მხარისა, რომელსაც სატრაპი განაგებდა, ასე, მაგ., სუზაში ნაპოვნ პართულ წარწერაში გვხვდება Hwsk šwš ḫṣṣr 'ხვასაკი, სუზის სატრაპი'. აგრეთვე ხშირად შაპურ I-ის წარწერაში. სატრაპის სტატუტი ამ საუკუნეებში არ შეიძლება შედარებული იქნეს იმასთან, რომლითაც სარგებლობდა მისი აქემენიდელი სენი. არე, რომელსაც ეხლა ის განაგებდა, იყო პატარა, ძნელად თუ უფრო მეტი, ვიდრე ერთი ქალაქი თავისი სანახებით. შაპურის წარწერა ასახელებს ჰამადანის, გაჰ-ს, ვეჰარდაშირის, გუნდი შაბურის, ნირიზის სატრაპებს. ამის საფუძველზე, ფიქრობს W. B. Henning-ი, შეიძლებოდა დაგვესკვნა, რომ გრძელი სიტყვა ქალი ჯანგალის წარწერაში, რომელსაც უპირავეს პირველი სტრიქონი, იყო ქალაქის ან პატარა რაიონის სახელი. აქედან გამომდინარეობს დასკვნა, რომ წარწერა არ არის სრული. მისი დასაწყისი ახლოსაა კლდის დღევანდელ ნაპირთან. ის ნაწილი, რომელზედაც სატრაპის სახელის შემავალი სტრიქონი იყო, W. B. Henning-ის აზრით, შეიძლება იყოს, მომტყეულია.

ამასთან ავტორი აღნიშნავს, რომ დღემდე არაფერია ცნობილი ბირჯანდის მეზობელი მხარეების შესახებ ისტორიაში. ჯანგალის ხევის წარწერა არის პირველი წერილობითი ძეგლი, რომელიც კი აღმოსავლეთ სპარსეთში ოდესმე ნაპოვნი ყოფილა. ამიტომ გასაკვირალი არ არის, რომ ადგილის ასეთი სახელი Gari-Artaxšatr-ი ან Gar-Ardašir-ი არ არის დადასტურებული სხვა წყაროების მიხედვით. აშკარაა, რომ ეს სახელი ეწოდა ადგილს პირველი სასანიანთ მეფის არდაშირის მიერ, ან მის პატივსაცემად, ენაიდან ასეთი სახელები ბევრია. W. B. Henning-ის აზრით შეიძლება ისეთი მოსაზრებაც კი გამოითქვას, რომ Gar-Ardašir 'არდაშირის მთებს' ნიშნავდეს და იყოს სახელი მხარისა, რომლისაც ბირჯანდი მხოლოდ ნაწილს შეადგენდა¹.

ეხლაზან გამოკვეთებულ თავის შესანიშნავ შრომაში² W. B. Henning-მა ქალი ჯანგალის წარწერის gry-'riḫṣr-ის პირველი ელემენტი აგრონანის gry-puṣy-ს შესატყვის ნაწილად დაუკავშირა და თან შენიშვნაში აღნიშნა, რომ შეხედულება, რომ აქ მხარის სახელთან გვაქვს საქმე, ძნელად თუ შეიძლება ძალაში დარჩეს, ვინაიდან იმის შემდეგ მისაწვდომი გახდა ოსტ-

¹ W. B. Henning, op. cit., p. 133, შმდ.

² Iranistik, გვ. 29.

რაკა ღურა-ეუროპოსიდან, სადაც ხჰსრ უშუალოდ მისდევს პიროვნების სახელსო¹.

ამასთან დაკავშირებით W. B. Henning-მა საექვოდ მიიჩნია Nyberg ის მოსაზრება, რომ იდეოგრამები რთული სიტყვების დასაწყისი ან ბოლოკი-ღური ელემენტების აღსაწინააღმდეგე ყოფილიყოს გამოყენებული, რის გამო უპირატესობა მისცა Herzfeld ის წაკითხვას: Mirpry-ს (მაგრამ — fry-თ 'lieb') Mir-PDY-სთან შედარებით.

ამგვარად, gry 'rliḥsr გამოთქმის მნიშვნელობას იმის მიხედვით არკვე-ვენ, შეიძლება თუ არა სიტყვა ხჰსრ და საერთოდ თანამდებობის აღმნიშ-ვნელი ტერმინი უშუალოდ მისდევდეს საკუთარ სახელს. სანამ ასეთი შემ-თხვევა უცნობად ითვლებოდა, ქალ-ი — ჯანგალის წარწერის პირველი სიტყვა გეოგრაფიულ სახელად მიაჩნდათ. როდესაც ღურა-ეუროპოსის ოსტრაკამ ასეთი შემთხვევა დაადასტურა², ხსენებული მოსაზრება ძალადაკარგულად გამოაცხადეს.

მაგრამ რას უნდა ნიშნავდეს აგრომანის ეტრატისა და ქალ-ი ჯანგალის ტექსტების ეს gry ან როგორ უნდა იქნეს იგი წაკითხული (gri, gari? და სხვა), ირანისტიკაში ამაზე პასუხი არ არსებობს. ამ ნაწილაკის დანიშნულე-ბის და ფუნქციის საკითხი ჯერჯერობით გაურკვეველია.

ამ საკითხის გარკვევისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს პალესტი-ნის ქართულ წარწერას, სადაც ეს სიტყვა ირანული საკუთარი სახელის ორმიზდ-ის (საშუალო სპარსული Hormizd, პართული ohrmazd) წინ გვხვდე-ბა. ამ მხრივ გ რ ი ნაწილაკის ხმარება იდენტურია ირანულ ძეგლებში და-დასტურებული შემთხვევებისა.

ამგვარად, გვაქვს:

gry ruxy	გრი ფანაჰი	(აგრომანის ეტრატი)
gry 'rliḥsr	გრი არდაშირი	(ქალ-ი ჯანგალის წარწერა)
gry ormazd	გრი ორმიზდი	(პალესტინის ქართული წარწერა).

ექვი არაა, რომ სამივე ამ შემთხვევაში gry ერთსა და იმავე ფუნქციას ასრულებს. სამივე შემთხვევაში იგი საკუთარ სახელებს მიუძღვის წინ (ფა-ნაჰი, არდაშირი, ორმიზდი) და სამივე შემთხვევაში ეს სახელები ირანულია. ვინაიდან ქართულში სიტყვა ფონეტიკურად არის დაწერილი, ცხადია ეს ელემენტი ირანულში იკითხებოდა არა gary-დ ან სხვაგვარად, არამედ gri-დ. მით უმეტეს მოხსნილია საკითხი მისი იდეოგრამატიკულად გაგებისა. H. S. Nyberg-ის მოსაზრება რთულ სახელებში იდეოგრამატიკული ელემენტების გამოყენების შესახებ, ყოველ შემთხვევაში ამ მაგალითის მიხედვით არ მართლდება.

თუ gry არამეული იდეოგრამა არაა, რჩება ერთადერთი შესაძლებ-ლობა, რომ იგი საკუთრივ ირანულ სიტყვად მივიჩნიოთ.

¹ W. B. Henning, იქვე, გვ. 29 და შიშვ. 4.

² ასეთი შემთხვევები მანამდეც ცნობილი იყო, რაც კარგად ჩანს თუნდაც ბუზ-მიპრ პიტიახშის წარწერიდან.

ირანული სიტყვა, შესაფერი ადამიანის საკუთარ სახელთა ეპითეტისათვის, შესაძლებელია იყოს მხოლოდ *gryv*, რომელიც არა ერთგზის გვხვდება ფალაურ ტექსტებში და წინაშენლობით არამეულ *𐭪𐭫𐭮*-ს 'სული' ეკვივალენტს წარმოადგენს¹.

დამახასიათებელია, რომ ეს სიტყვა ხშირად იხმარება რთულ სიტყვებში:

<i>gryv zyudg</i> ²	'სული ცხოველი, მე';
<i>gryv bwrzys</i> ³	'სული უმაღლესი, მე';
<i>gryv dwšys</i> ⁴	'სული უსაყვარლესი';
<i>gryv jywudg</i> ⁵	'სული ცხოველი' და სხვ.

ამგვარადეა იგი ნახპარი ზემოთხსენებულ საკუთარ სახელებთან. დაკარგულია მხოლოდ ბოლოკიდური *v*, როგორც ეს ამ ბგერას ახასიათებდა გრძელი ხმოვნების შემდეგ სიტყვის ბოლოს, მაგ., *𐭪𐭫𐭮𐭭𐭮𐭭* 'ხურმა', სომხ. *արմաւ արմաւ*, ქართ. ხურმა; ავეტ. *grivā* 'ყელი' > *gīrē*; *Nēv-Hormizd* > *Nē-hormizd*, *Nēv-šāpūr*, *Nē-šāpūr*, ნიშაპურ-ი და სხვ⁶. მით უფრო ბუნებრივი იყო ამ ბგერის დაკარგვა ადამიანის საკუთარ სახელებთან, რომლებსაც საერთოდ ტენდენცია აქვთ შეკვეცისა.

საკუთარი სახელის წინ *gryv* > *gry*, გრი სიტყვის ხმარების სრული ანალოგია ჩვენ ახალ სპარსულში გვაქვს. *gryv*-ის ახალი სპარსული ეკვივალენტი *𐭪𐭫𐭮* 'სული' ხშირად გვხვდება საკუთარი სახელების წინ: *𐭪𐭫𐭮 'azīz*, *𐭪𐭫𐭮 muḥammed*, *𐭪𐭫𐭮 buiat* და მრ. სხვ. თანამედროვე ირანულ დიალექტებში ეს სიტყვა საკუთარი სახელის შემდეგაც იხმარება, მაგ. *𐭪𐭫𐭮𐭭𐭮𐭭* და მისთ. ძალიან გავრცელებულია ასეთი წარმოება ქართულსა და სომხურში, სიკოჯან, რიფსიშე-ჯან და მრავალი სხვ.

ზემოთმოყვანილ შემთხვევებში *gry* (< *gryv*) გრი სიტყვას, როგორც ჩანს, იგივე ფუნქცია აქვს, რაც ახალი სპარსულის *𐭪𐭫𐭮*-ს.

ამგვარად, მესამე წარწერის ტექსტში მოხსენებულია არა გრიგოლი ან გიორგი, არამედ გრი-ორმიზ-ი.

არაფერი მოულოდნელი იმაში არაა, რომ ეს სიტყვა ირანულია. ირანული საკუთარი სახელები ჩვენში მრავლად იყო გავრცელებული არა მარტო ქრისტიანობის წინა პერიოდში, არამედ შემდეგაც. თვით პალესტინის ქარ-

¹ F. C. Andreas. *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan*. Aus dem Nachlass herausgegeben von Walter Henning. III, 1934, M 6, 88, გვ. 867; გ 70, გვ. 871; გ 68, გვ. 872; გ 210, გვ. 874; ს 22, გვ. 876; ს 07, გვ. 877; ს 72, გვ. 877; ს 8, გვ. 886; ს 41, გვ. 888 და შმდ. იბ. აგრეთვე ლექსიკონი ს. v.

² Andreas-Henning, op. cit. II გვ. 318, სადაც არის მოცემული *grēvzīndag* — ჰინდი. *grēvzīndag* 'ცხოველი მე'. როგორც W. Henning-ი განმარტავს, შესატყვისება ავეუსტინეს *Jesus patibilis*-ს (იქვე. შმშ. 4); იბ. აგრეთვე გვ. 321, M 564.

³ იქვე, II, გვ. 325, M 36, V. 7.

⁴ იქვე, II, გვ. 313, 28, R I, 17.

⁵ იქვე, III, გვ. 900, ს. M.

⁶ H. Hübemann. *Persische Studien*. Strassburg, 1895, გვ. 165—166.

თელ წარწერებში მოხსენებულ პირთა სახელების დიდი ნაწილი ირანულია. ზოგიერთი ირანული სახელი გვიანდელ ეპოქებშიაც ჩვეულებრივია, ასე, მაგ., მართას ცხოვრების ზემოთგანხილულ ტექსტში გვხვდება სახელი ფარს-მან-ყოფილი არსენისა¹, ჯრუჟის ოთხთავის ანდერაში — მირდატი² და სხვ. ხოლო ისეთი სახელები, როგორცაა, მაგ., ჰაგრატი (სხვა, ახალ სპარსულ სახელებზე რომ არ ვილაპარაკოთ), დღესაც ფართოდაა გავრცელებული.

ამიტომ არაა საჭირო III წარწერის გრი-ორმიზდი განვიხილოთ ორმიზდ IV ის ან ორმიზდ V ის პატრიარქად შერქმეულ სახელად. უფრო საფიქრებელია, რომ იგი ირანული საკუთარი სახელების საქართველოში უძველეს დროს ფართოდ გავრცელებული ტრადიციის გაგრძელებას წარმოადგენდეს.

თუ ვინ იყო გრი-ორმიზდი, ტექსტიდან არა ჩანს. არც სხვა წყაროებიდან მოგვეპოვება ჩვენ მის შესახებ რაიმე ცნობები. მხოლოდ ერთი რამ არის საფიქრებელი. შეიძლება ის ნათესაურ კავშირში იყოს ბაქურთან. ამ საკითხის გარკვევისათვის საჭირო იქნება დამატებითი, ახალი მასალების მოპოვება.

IV

წარწერათა ენა და ლექსიკა

სამწუხაროდ ტექსტი იმდენად მოკლეა, რომ არ იძლევა მასალას წარწერათა ენის რამდენადმე სრული დახასიათებისათვის. მაგრამ იმ მცირე ენობრივი მასალის მიხედვითაც, რომელიც წარწერებშია წარმოდგენილი, აშკარად ჩანს, რომ უკვე ამ დროს (მე V საუკუნის პირველი ნახევარი — მე-VI საუკუნის პირველი ნახევარი) სალიტერატურო ქართული ენა მტკიცედ ჩამოყალიბებული ჩანს და გარკვევით ამჟღავნებს მერმინდელი ძეგლებიდან ცნობილს დამახასიათებელ ნიშნებს.

ორთოგრაფიის მხრივ დამახასიათებელია:

Q და 4 ასოების გამოყენება უნისათვის³ სიტყვებში:

ბუკუნ (მე-II წარწერა); ბუჟულნი, ბაჟურ (მე-III წარწერა).

იმევე ნიშნების გამოყენება უმარცვლო უნისათვის მარუნ სიტყვაში (მე-II წარწერა).

U და ეჲ ასოების მონაცვლეობა⁴. პირველი წარწერის ტექსტში გვხვდება ერთის მხრივ ქ^სსითა=ქრისტ^სსითა, მეორე მხრივ — თ^სქსითა=თეოდორ^სქსითა.

ეს მოვლენა დამახასიათებელია საერთოდ ძველი ქართული ტექსტებისათვის. როგორც სპეციალურმა კვლევა-ძიებამ დაადასტურა, ეს კომპლექსი

¹ ნ. მარო, ხს. ნაშრომი, გვ. 45.

² აკ. შანიძის გამოცემა, გვ. 021.

³ იხ. ა. შანიძე, აღ. ბარამიძე, ილ. აბულაძე. ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა. თბილისი, 1934, გვ. 05—06.

⁴ ა. შანიძე, ხს. ნაშრომ., გვ. C9; თ. ყაუხჩიშვილი. მასალები ძველი ქართული უ-ს ისტორიისათვის. თბილისი, 1945 (თეზისები).

ხშირად გვევლინება ო-ს ეკვივალენტად, მაგრამ არა ყოველთვის, და არა ჩანს, რომ ო-ს რაიმე სპეციალური ფუნქცია და დანიშნულება ჰქონდეს ძველ ქართულში. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს ნიშანი 1 (მერვე ო) ბერძნულის გავლენით არის შემოღებული ქართულში, ვითარცა შესატყვისი ბერძნული Η-სა და არ წარმოადგენს რეალურად ქართულში არსებული რომელიმე ბგერის გადმოცემას¹.

II წარწერაში ყურადღებას იქცევს წმილა და თოღორე² სიტყვების უქარაგმო დაწერილობა. შეიძლება იმ დროს ქარაგმები ჯერ კიდევ არ იყო შემოღებული ამ სიტყვების შეზოკლების აღსანიშნავად.

ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან სახელობითისა და ნათესაობითის ი-სათვის გვაქვს უკვე 3: აბაჲ, შამა-ღეაჲ, ჯეფისა-ჲ თოღორე-ჲს-ითა, (ქრისტე-სითა):

ბრუნვათაგან აღსანიშნავია:

წოდებითის ო⁴: წმილა-ო.

წოდებითსა და წარფელობითში საკუთარ სახელებთან წმინდა ფუძის ხმა-რება: თოღორე (წოდებ.); შარუნ, ბურუნ, ბაჟურ, გრი-ორშიზღ, იოსია, ანტონი (წარფელობითი, პირდაპირ დამატებად).

ნანათესაობითარი ზედსართავის წარმოება⁵: სეფისაჲ, იოსიაჲსი (სახ.)⁶; ქრისტესითა, თოღორეჲსითა (მოკმ.); ნაცვალსახელის მრავლობითი რიცხვისა-გან⁷ შათნი.

ზმნაში აღსანიშნავია ბრძანებითის მე-III პირის ფორმა ქარაგმით შ(ეიწყალე)ნ⁸ (I წარწერაში).

¹ ამის შესახებ იხ. ჩვენი Армянское письмо и пропись арменского письма, Эпиграфика Востока, III, Ленинград, 1949, გვ. 70.

² შდრ. ქარაგმით ამავე სიტყვის დაწერილობა აბა ანტონის წარწერაში.

³ ა. შანიძე, ხს. ნაშრ., გვ. 09.

⁴ ა. შანიძე, ხს. ნაშრ., გვ. 013; მისივე: წოდებითის ფორმის ადგილისათვის გრამატიკაში, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 5, 1942, გვ. 481—488, აგრეთვე კრებული: სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში. თბილისი, 1956, გვ. 48—55; ვ. თოღორეა, წოდებითი ბრუნვისათვის. აკულტურული აღმშენებლობა, № 1, 1935, გვ. 17—28; აგრეთვე ხსენებული კრებული, გვ. 36—47; ს. ჩხეიკელი, საკუთარ სახელთა ბრუნება ოშკური ხელნაწერის მეფეთა წიგნებში. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXV, 1942, გვ. 151—164; აგრეთვე ხსენებული კრებული, გვ. 76—128; ი. იშნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბილისი, 1957, გვ. 73 შმდ.; აგრეთვე გვ. 336 შმდ.; გვ. 631 შმდ.; მისივე: წარფელობითი ბრუნვის საკითხი საკუთარ სახელებში, ხს. კრებული, გვ. 59—75.

⁵ ა. შანიძე, ხს. ნაშრ., გვ. 017—018. კ. დონდუა, К вопросу о родительном падеже в армянском языке, Известия АН СССР, отд. гуманитарных наук, 3, 1930, გვ. 193—209. აგრეთვე ხსენებული კრებული, გვ. 204—217.

⁶ კ. დონდუა, ხსენებული ნაშრომი, კრებ., გვ. 209.

⁷ ი. იშნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 517 შმდ.

⁸ ბრძანებითის მე-III პირის ფორმა. იხ. ა. შანიძე, Сущность и происхождение второго лица в армянском языке, Известия АН СССР, отд. гуманитарных наук, 1, თბილისი, 1957, გვ. 65; აგრეთვე ქართული ტექსტი, იქვე, გვ. 134.

ამ სიტყვასთან დაკავშირებით (შნ) აკ. კეკელიძე. ქართული ლიტერატურის

ამ პერიოდენი მასალიდანაც კი ჩანს, რომ ჩვენი წარწერების ენას ახასიათებს ყველა ის ნიშანი, რაც საყოველთაოდ ცნობილია ძველი ქართული სამწერლობო ენის ნორმებისათვის. ეს კი ხანგრძლივ ლიტერატურულ ტრადიციებზე მიუთითებს, რადგან ეს წარწერები რომ ქართული ენის პირველი წერილობითი ძეგლები იყოს, აქ არ გვექნებოდა სალიტერატურო ქართულში მტკიცედ ჩამოყალიბებული ნორმების იდენტური ფორმები.

წარწერათა ტექსტის ლექსიკიდან აღსანიშნავია:

აზა, კარგად ცნობილი სიტყვა, რომელიც ქართულში უფრო აზა-ს სახით არის გავრცელებული¹, მაგრამ არც ის ფორმაა უცნობი, რომელიც ტექსტშია დადასტურებული. ასე. მაგ., ჯრუჟ-პარხალის ოთხთავში² გვხვდება აზა მამაო ჩემო, ყოველივე შესაძლებელ არს შეს მიერა = ძქჳჲ ბ პაჲჲ, პაჲჲ მსაჲჲ მსი: (მარკ. 14, 36). დამახასიათებელია, რომ აღნიშნული ოთხთავში ამ ადგილას გვაქვს აზა მამაო, ყოველი შესაძლებელ არს შენაჲ.

აზა, აზა და აქედან დისიმილაციის გზით მიღებული აზა არის ბერძნ. ძქჳჲ, სირიული ܐܙܐ, საკუთრივ სირ. ܐܙܐ 'მამა', რომელიც შემდეგში პატივისცემის აღმნიშვნელ გამოთქმად იქცა, *Nomen reverentiae et gravitatis*³.

სეფი. სეფი 'წარწერა III' აქ ნაშთარია 'კენჭის' მნიშვნელობით. 'სეფის მოსხმა' — 'კენჭის დასხმა, დადება, მოწყობა, მოზაიკის გაკეთება'. მ. თარხნი-შვილმა აღნიშნა, რომ სეფი არის არამეული სიტყვა *sef*, *sef*, რომელსაც იგი ბერძნულ *σφραγίς*-ს ადარებს⁴. ეს განმარტება ცოტა შესწორებას მოით-

ისტორიის პირველი ტომის უკანასკნელ გამოცემაში (თბილისი, 1960, გვ. 39, შნშვ. 3) აღნიშნავს: „თუ ეს მართლა 'შეიწყალენ' არის, სრული სახით ხანმეტით იქნებოდა წარმოდგენილი (შეიწყალენ)“.

ეს შეცდომაა. შეიწყალენ ფორმაში ხანი არ არის მოსალოდნელი. ეს არ არის არც ენებითი, არც ირიბი დამატების მქონე ხანი და პრეფიქსი (ხანი) არ საჭიროებს. ეს რომ მართლაც ასეა, კარგად ჩანს ბოლნისის ხანმეტი წარწერებიდან, სადაც სიტყვა სამჯერ მთლიანად წერია: „...[ცინ] აჲ შინა თაჲჲჲნი ხტეს ღ' შეიწყალენ და ვინ ა[მის] ეკლესიაჲსა დ'თ ექისკოპოსსა ხულოცოს, იგიცა ღმერთმან შეიწყალენ [ამენ]“ (იხ. აქვე. ტაბ. XIV), აგრეთვე მეორე წარწერაში:

ქრისტე, დავით ეპისკოპოსი კრებულითურთ და ამას ეკლესიასა შინა შენდა მიმართ თაჲჲჲნიშვემელნი შეიწყალენ და მ[შრ]ომელთა ამას ეკლესიასა შინა შეხეწიე. იოა (შდრ. გ. ჩუბინაშვილი, ბოლნისი, 64, წარწერის ფაქსიმილე).

¹ იხ., მაგ., სინა-რაითის მამათა ცხოვრების ტექსტი, კ. ქეკელიძის გამოცემა, კიშენი, 1, თბილისი, 1918, გვ. 29, 17; 31, 19; 32, 5; 33, 10 და მრავალი სხვა.

² ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, ა. შანიძის გამოცემა, თბილისი, 1945, გვ. 166; აგრეთვე ი. იშნაიშვილი, ქართული ოთხთავის სიმფონია ლექსიკონი. თბილისი, 1948-1949, გვ. 3.

³ იხ. C. Brockelmann. *Lexicon Syriacum. Huls Saxonum*, 1928, გვ. 1.

⁴ იხ. J. Markwart. *Die Bekehrung*, გვ. 116, 117.

⁵ მ. თარხნიშვილი, ხა. ნაშრომი, გვ. 136, აგრეთვე შნშვ. 9.

ხოვს. ქართული სეფი არ არის არამეული **ქა** -დან წასესხები. ამ არამეული სიტყვის მნიშვნელობაა *limen, porticus, suburbium*¹ და არა 'კენჭი'.

ჩვენი წარწერის სეფი მალბულია ბერძნული *ჭეჭ* ან *ჭეჭ*-ისაგან, რომელთაგან ორივე კენჭს აღნიშნავს, ლათ. *lapillus, calculus*. აქედან არის შესაბამისად მიღებული სირიული **ܟܠܝܠܐ ܐܝܬܐܠܐ ܐܠܠܐܠܐ**², არაბული **فيل**³ სწორედ 'კენჭისა' და 'მოზაიკის' მნიშვნელობით, მსგავსად ქართულისა.

მამა-ელაჲ. გამოთქმა მამა-ელაჲ (მამა-ელაჲ ოსიოჲსი) გვხვდება I წარწერაში 'შობლების' მნიშვნელობით, მსგავსად სხვა მრავალი ძველი ქართული ტექსტისა, როგორც ეს უკვე მ. თარხნიშვილმა აღნიშნა, ასე, მაგ., ოთხთავის ტექსტში მამა-ელა გვხვდება შემდეგ ადგილებში: მათე, 10, 21; ლუკა 2, 27; 8, 56; 18, 29; 21, 16; იოანე 9, 18; 9, 20; 9, 23 და სხვ. (შუბელნი, შუბელთა-ს გვერდით (ლუკა 2, 4.; 2, 43; იოანე 9, 2; 9, 3; 9, 10 და სხვ.). მხოლოდ ერთი შემთხვევაა აღიშნის ოთხთავში (მათე 10, 21) ელა-მამათა გა მოთქმის ხმარებისა.

ყველა ამ შემთხვევაში ქართული ოთხთავის მამა-ელა შეესატყვისება ბერძნულის *κοινη*, სომხურის *բնիկ* სიტყვებს.

ქართული ოთხთავის ეს ტერმინი, როგორც ჩვენი წარწერიდან ჩანს, ძალიან ძველი ტრადიციის გაგრძელებას წარმოადგენს. მხოლოდ შემდეგში იქნა მიღებული საპირისპირო თანმიმდევრობა (ელა-მამა, ელა-მამა), რომელიც უკვე აღიშნის ოთხთავში გვაქვს დადასტურებული.

ბუქელნი. ამ ტერმინის მნიშვნელობაც გარკვეულია მ. თარხნიშვილის მიერ⁴, რომელმაც აღნიშნა, რომ მისი ხმარების შემთხვევა გვაქვს აგათანგელოსის ქართული თარგმანის ფრაგმენტში⁵, სადაც ვკითხულობთ: *ხოლო მან თავს იღვა სიტყუაჲ* [იგი ბუქელისა] *მიმართ თვისაჲს* = სომხ. *խիկ նա კանիკն կու-ქալ* [ხიხილ ნიჲ კანიკი] *კიორიამ*.

აქედან ჩანს, რომ ქართული ბუქელი = სომხ. *սահ*, ლათ. *alumen* 'გაზრდილი'.

ნაშობნი. ტექსტში გვხვდება ეს ტერმინი 'შვილების' მნიშვნელობით. სიტყვის ანალოგიური ხმარების შემთხვევებიც მრავალადაა დადასტურებული მერმინდელ ქართულ ტექსტებში.

ასე, მაგ.: *ნეტარ იფვენ მუჯლობის მოქმენი, რამეთუ იგინი ნაშობ ღმრთის იწოდენ* (მათე 5, 9) = *μακαριοι οι εὐφρονοι, ὅτι [ἀνταί] σὺν τοῦ θεοῦ κληθήσονται*.

¹ იხ. C. Brockelmann, op. cit., გვ. 439 ს.

² C. Brockelmann, op. cit., გვ. 582 ს.

³ ამის შესახებ იხ. M. Ağa-Oğlu-ს სტატია, *Journal of Near Eastern Studies*, v. V, 1946, გვ. 250. (აეტორს არაბულისათვის შეცდომითა აქვს *fusāfisā* ნაცვლად *fusayfisā*-ი-ა).

⁴ მ. თარხნიშვილი, ხს. ნაშრ. გვ. 138.

⁵ G. Garitte. Sur un fragment géorgien d'Agathange. *Muséon*, t. LXL. 1—2. Louvain, 1948, გვ. 93 და 100—101.

ნდა, ამგვარადვე სომხურში *სიონი ქადაგებდა* *ეს ზიდა ირქი* *მსა...*
აილი *კიხი*.

ქრქუა მთ იესუ: შემძლებელ არიან-მე ნაშობნი ქარწილისანი, ვიდრე სიძე იგი
მთ თანა-ლა არს, მარხვად?

ეს ეარიანტი გვაქვს აღიშნის ოთხთაეში (მარკ. 2; 19). საყურადღებოა,
რომ ჯერ-პარხალის ოთხთაეში ამ აღიშნის გვხვდება: ქრქუა მთ იესუ: ვერ
ქელ-ეწიფების ძეთა სიძისათა, ვიდრე სიძე იგი მთ თანა არს, მარხვად. შესატყვის
აღიშნის ბერძნულშია: *αχι ειπεν αυτον ο 'Ιησους· μη δνασται ος σις τος*
*συμφωνος ες ο δ συμφως μετ' αυτων εστιν νηπενειν, ხოლო სომხურში: *և**
ათჲ ეწითჲ მართლ. Միկէ մարթ ինչ իւր որդւոյ առաքստաի մինչ ընդ
նոսս իւրէ քնսոյն՝ պահէ:

ამგვარადვე: ქრქუა მთ იესუ: ღვს იქნა ცხრებად სახლისად ამის, რამეთუ
ესეა ნაშობი აბრაჰამისი იგო (ლუკა 19, 9), ბერძნ *ειπεν ος παρς; αυτον ο*
'Ιησους οτι σήμερον σαρηνεα τω οικω τανω εγενετο, αχθοντι αχι αυτον σις
'Αβρααμ [εστιν]; სომხ. *և առ էնս მართლ. Այսօր եղև փրկութիւն տանս*
այսմիկ. քանից և սա որդի Աբրահամս է.

ზოგჯერ ოთხთაეის ტექსტში 'ნაშობ' სიტყვას შეესატყვისება ქართუ-
ლივე 'შვილი', ბერძნ. *τέχνο*, სომხ. *մանուկ*. მაგ.: *არაღენ გზის მანდა შეკრ-*
ბად ნაშობთა შენთად (მათე 23, 31, აღიშნის ოთხთაეი) = *არაღენ გზის ვინებე შე-*
კრებად შეილთა შენთად (ჯერ-პარხალის ტექსტი) = *παταξ; ημελεσεν επιταυα-*
γαγειν τς τέχνα σου = სომხ. *քանիցս անդամ կամեցայ ժողովել քման-*
կանս քո՝.

ყველა ამ შემთხვევაში ქართული 'ნაშობ' ტერმინის¹ შესატყვისია ქარ-
თულივე 'ძე', 'შვილი', ბერძნ. *σὺς*, *τέχνο*, სომხ. *որդի, մանուկ*.

ამავე მნიშვნელობითაა ნახმარი ეს ტერმინი მეხუთე საუკუნის პირველი
ნახევრის ჩვენს წარწერაში (სადაც ბაკური და გრი-ორმიზდი არიან მოხსე-
ნიებული), როგორ ჩანს, სიტყვის ამ მნიშვნელობით ხმარებას აგრეთვე
ძალიან ძველი ტრადიცია ჰქონია.

V

ზალეოგრაფიული ანალიზი

ზალეოგრაფიული თვალსაზრისით ჩვენი წარწერები დიდს არქაულობას
ამჟღავნებენ.

როგორც ცნობილია, მთელ რიგ დამწერლობებში ჰოროზონტალურს,
აგრეთვე ვერტიკალურ ბუნებს შემდეგი მოვლენა ახასიათებს: ბუნის ბო-
ლოში, ე. ი. იმ ადგილას, სადაც ხაზი მთავრდება და საქიროა ხელის აღე-
ბა, ბუნი იხრება ქვევით ან ზევით; თუ ხაზი მარცხნიდან მარჯვნიდაა მი-

¹ ამ ტერმინის ხმარების შემთხვევა ჩვენი წარწერის ანალოგიურად გვაქვს აღიშნის ოთხ-
თაეის ანდერძი: *«...და სალოცვლად მეუთა ჩუენთა ღმრთიე დიდებულისა ადრნესე კურა-*
პალატისა და ღმრთიე ბოძთა ნაშობთა მათთა დავით ერისთავი» და მეუღლეთ[ა] და
ნაშობთა მ[ათათჲს]...», აკ. შანიძის გამოცემა, გვ. 014-015.

მართული—მარჯვენა მხარეზე, ხოლო თუ პარცხნიდან მარჯვენისაკენ მიიმართება, — მარცხენა მხარეზე. ამგვარადვე ევრტიკალური შტრიხი, იმისდამოკიდებით, თუ როგორია წერის მიმართულება, იხრება მარჯვნივ ან მარცხნივ. პირიბოტალური შტრიხი, იმისდამოკიდებით, თუ საითკენ მიიმართება, მოგვცემს ან — ფორმას, ხოლო ევრტიკალური ხაზი გვაძლევს L ან J ფორმას¹.

შემდეგში ამ დახრის დროს ზოგჯერ თავს იჩენს სიმრგვლე, ისე რომ ჩნდება რკალი წრეხაზის საკმაოდ დიდი ზომისა. ხოლო ხანდახან გადახრის ადგილას ვლტებულობა კუთხეს მახვილი გარეგანი კბილით. კუთხის შემადგენელი ზოგიერთი შტრიხი არ წყდება მათი შეერთების ადგილას, არამედ გრძელდება ამ წერტილის იქით, ისე, რომ კმნის საპირისპირო მიმართულების მეორე, ღია კუთხეს T.

ეს მოვლენები ქართული დანწერლობის ძეგლებსაც ახასიათებდა. ამ გზითაა მიღებული მთელ რიგ ასოთა ის ვარიანტები, რომლებიც მერმანდელ ძეგლებშია დადასტურებული.

ასე. მაგ., უძველეს ქართულ ძეგლებში (ბოლნისის სიონის², მცხეთის ჯვრის ზონასტრიის³, საპაკდუბტის ხატის⁴, წარწერებში) გვაქვს:

¹ ამის შესახებ იხ. M. Lidzbarski. Handbuch der nordsemitischen Epigraphik, Weimar, 1898, I. გვ. 178 შმდ.; აგრეთვე ჩვენი „არმაზის ბილინგვა“, გვ. 6 (ქართ. ტექსტი), 52 (ივლიტური ტექსტი); ჩვენივე Армазское письмо и родственные пропехоме-ния грузинского алфавита, II, Мюнхенская Восточная, III, 1948, გვ. 65.

² ბოლნისის სიონი ერთ-ერთი წარწერის თარიღად დღემდე მიღებული იყო 492 წელი, ხოლო ამას წინათ შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ მ ა (ბოლნისის ტაძრის აგების თარიღის დახუტებისათვის, საქართველოს პოლიტექნიკური ინსტიტუტის შრომები, 5 (71), თბილისი, 1959, გვ. 3—5) წარმოადგინა მოსაზრება, რომლის მიხედვით წარწერის თარიღად 477 წელი მიჩნეული, ვინაიდან ავტორი ამტკიცებს, რომ წარწერის დაზიანებულ ნაწილში ეწერა არა .ხიკმნა დ.წყებაჲ, როგორც ამას ა. შანიძე ფიქრობდა, არამედ „სრულ ხიკმნა შენებაჲ. ორივე ეს მოსაზრება ვერაუდდება დამკარებული და არაუნი იცის, ტექსტში ნამდვილად რა ეწერა.

ბოლნისის წარწერათა შესახებ იხ. ა. შანიძე, ნაშთები შესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ ქართულ ზნებში. თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე- II, 1922—1923, გვ. 262 შმდ., მიიღე: თხზულებანი, I, თბილისი, 1947, გვ. 278 შმდ.; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის. თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, II, გვ. 313—391; ილ. აბდულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, თბილისი, 1949, ტ. I, II, გვ. 2, 4, 391; გ. ჩუბინაშვილი, წიგნი, ენიმკის მოამბე, თბილისი, 1940, გვ. 1—198. აგრეთვე ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, ენიმკის მოამბე, III, თბილისი, 1938, გვ. 21—376. იხ. აგრეთვე ბოლნისის ერთი წარწერის ფოტო (ურათი (აქვე, ტაბ. XIV), გადაღებული ე. თულაშვილის მიერ.

³ ჯვრის მონასტრის წარწერების შესახებ იხ. ა. შანიძე, ხს. ნაშრ., თხზულებანი, I, გვ. 277; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ხს. ნაშრ., გვ. 313—391; შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ხელნაწერების ისტორია. თბილისი, 1944, გვ. 61 შმდ., ტაბ. 89 შმდ.; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული დანწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია. თბილისი, 1926, ტაბ. 1; განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია გ. ჩუბინაშვილი, „ჯვარის“ ტიპის ძეგლები. თბილისი, 1948, ტ. I, გვ. 1-3 შმდ.; ტ. II, ტაბ. 70—22, იქვეა ლიტერატურა ნაჩვენები.

⁴ ტექსტი: წო გ ლ (=გრიგოლ) საკრეველ, ზომოქმედო შენდჳა შევედრებუქლი მკელი (-მკევალი) შენი სსაქადუბტქდაძე (sic) ყოველისაგან ბოქროტისა. იხ. გ. ბოკოროძე,

თ სწორი ბუნით, რომელიც მერმე ივითარებს დამატებით ვერტიკალურ შტრახს.

ზ შემდეგში იჩენს დამატებით შტრახს ჰორიზონტალურ ხაზთან.

დ შემდეგში იჩენს დამატებით შტრახებს ჰორიზონტალური ხაზის ორივე ბოლოში ისე, რომ ელემენტობით უ ს.

1 ე-ს ჰორიზონტალური ხაზი გვიანდელ ძეგლებში არ წყდება მაკცხენა ვერტიკალური ბუნის შეერთების ადგილას, არამედ დამატებითი შტრახის სახით გარძელდება მარცხნივ და ქანის ახალს, ღია კუთხეს¹.

გ მეტად საყურადღებოა. უკვე ბოლნისის სიონისა (იხ. ტაბულა XIV), და საჰადუბტის მცხეთის ჯვრის მონასტრის უძველეს წარწერაში ჰორიზონტალურ ბუნს გაჩენილი აქვს ვერტიკალური ხაზი, რომელიც გართულბულია დამატებითი შტრახებით.

იგივე მოვლენები მეტ-ნაკლებად ქართული ანბანის მთელ რიგ სხვა ასოებსაც ახასიათებს.

თუ ამ თვალსაზრისით განვიხილავთ პალესტინის უდაბნოს ქართულ წარწერებს, აშკარა გახდება ამ ძეგლთა დამწერლობის არქაულობა.

პირველი წარწერის ასოები არის არაჩვეულებრივად სიმეტრიული. წრეები, რომლებიც მთელი რიგი ასოებისათვის არის გამოყენებული, თითქმის სრულყოფილადაა მომრგვალებული. ჰორიზონტალური ისე, როგორც ვერტიკალური ბუნები არიან მეტად სწორი და არ ქმნიან კლაკნილ ხაზებს, რომლებიც მერმინდელი ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი.

საერთო დუქტუსი ანბანისა აბა ანტონის წარწერაში თითქმის ისეთივეა, როგორიც ბოლნისის უძველესი წარწერებისა, რაც ბუნებრივია, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ მათ შორის ქრონოლოგიური განსხვავება დაახლოებით ნახევარ საუკუნეს არ აღემატება.

ცალკე ასოთაგან აღსანიშნავია შემდეგი.

ტა წარმოადგენს მეტად სწორ ჰორიზონტალურ ბუნს, რომელსაც შუა ან პირველი მეოთხედის ქვედა ნაწილიდან ჩამოჰყვება ნახევარი რკალი. ზოგ-

ჯვარისას ძეგლი. საქართველოს არქივი, წ. III, თბილისი, 1927, გვ. 236—208, სურ. I—III; ინგლისური თარგმანი, *Georgica*, I, 2/3, London, 1936, გვ. 50—53; შ. ამირანაშვილი, ქართ. ხელოვნების ისტორია, I, 1944, გვ. 19¹.

ჯვარისას ხატი (იხ. ტაბ. IV, ფაქიმილზე, ფოტო, ტაბ. XVI) ზოგიერთი ავტორის მიერ უძველესად ითვლება და იქ მოხსენებული საჰადუბტის მიხედვით, რომელსაც ვახტანგ გორგასლის დედად მიიჩნევენ (იხ. შ. ამირანაშვილი, ხს. ნაშრ., გვ. 191), წარწერას V საუკუნეს აკუთვნებენ.

წარწერის ზოგიერთი ანო უთუოდ დიდ არქაულობას ამჟღავნებს, ხოლო ზოგიერთი მათგანი (მაგ. O) თავისი ფორმით არის უფრო ძველი, ვიდრე რომელიმე დღემდე ცნობილი სხვა წარწერის სათანადო ნიშანი და მხოლოდ პალესტინის მე-III წარწერაში მოგვაოვება მას პარალელი. ამავე დროს წარწერაში ევბედება ცალკეულ ასოთა შემდეგში განვითარებული ფორმები დამატებითი შტრახებით (მაგ. გ აოსთან). რაც არ შეიძლება V საუკუნეს მიეწეროს. ამიტომ, ფიქრობ, პალეოგრაფიული ნიშნების საუფქველზე ძველის თარიღი აქეთ უნდა გადმოიწიოს (თუმცა არც ისე გვიან, როგორც ამას გ. ჩუბინაშვილი ფიქრობს), მიუხედავად იმისა, რომ ცალკეულ შემთხვევებში მას მეტად არქაული ფორმები აქვს შენახული.

¹ ი. ხ. ჯავახიშვილი, ხს. ნაშრ., ტაბ. I.

ჯერ რკალის ბოლო ნაწილი გაგრძელებულია ჰორიზონტალურად, ზემო ჰორიზონტალური ხაზის პარალელურად (პირველი სტრიქონის შეწყვეთა სიტყვაში) ან ოდნავ დახრილია ძირს (მეხუთე სტრიქონის ოსიაჟსი სიტყვაში).

ასოს საერთო სახე იდენტურია ბოლნისის სიონი¹ სათანადო ნიშნისა.

ღ-ბ-ც იდენტურია ბოლნისისა და საპაკდუხტის წარწერების სათანადო ნიშნისა. ასო შედგება ორი სწორი, ერთი ვერტიკალური და ერთი ჰორიზონტალური შტრიხისაგან. ვერტიკალურ ბუნს მარცხნივ მიღებული აქვს სიმეტრიული ნახევარი რკალი, რომელიც ზემო ნაწილში პირდაპირ ერწყმის ვერტიკალურ ხაზს, ხოლო ქვემო ნაწილში უერთდება ამავე ბუნს შუა ადგილას. დამატებითი შტრიხი პორიზონტალურ ხაზს არა აქვს.

მთ წარმოადგენს ვერტიკალურ ბუნს, რომელსაც მარცხნივ მიღებული აქვს ნახევარი რკალი. პორიზონტალურ ბუნს დამატებითი შტრიხი არა აქვს. ასო იდენტურია ბოლნისისა და ჯვარისას ხატის წარწერების ასოსი.

უე, ზლ, შნ, ნნ, ღტ ასოებისათვის დამახასიათებელია დამატებითი შტრიხების უქონლობა, რაც მათ ქართული დამწერლობის უძველეს ძეგლებში ახასიათებთ. საერთოდ ეს ასოები ბოლნისის, მცხეთის ჯვრის მონასტრისა და საპაკდუხტის ხატის წარწერების სათანადო ნიშნებთან ამტკიცებენ იდენტობას.

იგივე ითქმის ოო-ს შესახებ. ასო წარმოადგენს ერთს მთლიანს, მეტად სიმეტრიულ წრეს. ქვემოდან მას მარჯვნივ გაჰყვება პორიზონტალური ბუნი, რომელიც ბოლოში ზევით იხრება. ასოს ამგვარი დაწერილობა გვხვდება ბოლნისის წარწერაში.

მეტად საყურადღებოა ფ, რომელიც მხოლოდ ერთხელ გვხვდება აბა ანტონის წარწერაში. წრეს თითქმის მთელი სტრიქონი უჭირავს. ვერტიკალური ბუნი, რომელიც წრეს შუაში ჩამოჰყვება, თავის ქვემო ნაწილში მხოლოდ ოდნავ სცილდება წრის ქვემო ხაზს პატარა შტრიხის სახით, განსხვავებით, მაგ., ბოლნისის, ჯვრის მონასტრისა და სხვა წარწერებისაგან, სადაც წრეს ჩამოცილებული ვერტიკალური ბუნი შედარებით გაცილებით დიდია.

შშ იდენტურია ბოლნისის, ჯვრის მონასტრისა და სხვა უძველეს წარწერათა სათანადო ნიშნისა. აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ ბოლნისის სიონის დავით ეპისკოპოსის ერთ წარწერაში ეს ასო ორი სახისა გვხვდება. ერთ შემთხვევაში ასო სრულებით ისეთივეა, როგორც პალესტინის ქართული წარწერის ტექსტში, ხოლო ზოგჯერ ასოს ზედა ნაწილი შეკრულია. დამახასიათებელია, რომ იმავე დავით ეპისკოპოსის მეორე წარწერაში, რომელშიაც პეროზ მეფეა მოხსენიებული, სამივე¹ შემთხვევაში, სადაც კი ეს ასო გვხვდება, იგი გახსნილია. ამგვარადვეა დაწერილი ეს ასო საპაკდუხტის წარწერაში.

¹ ერთ შემთხვევაში, მესამე სტრიქონის შეწყვეთა სიტყვაში (იხ. აქვე, ტაბ. XIV) ასო იხეა დაწერილი, რომ იქნება შთაბეჭდილება, თითქმის იგი თავშეკრული იყოს. მაგრამ სინამდვილეში ასე არაა. ასოს ზედა ნაწილი აქ ოდნავ დახიანებულია და ეს გარემოება ქმნის მცდარ შთაბეჭდილებას. საერთოდ კი აქაც და დანარჩენ ორ შემთხვევაშიაც მანძილი ვერტიკალურ ბუნსა და რკალს შორის ძალიან მცირეა.

აქედან ჩანს, რომ ასოს ისეთი დაწერილობა, რომელიც დავით ეპისკოპოსის ზემოთხსენებულ წარწერაში გვხვდება, ისიც მხოლოდ ნაწილობრივ, არ უნდა იყოს ამ ასოს უძველესი ფორმისათვის დამახასიათებელი და მწერლის ინდივიდუალურ მანერას უნდა წარმოადგენდეს. ეს რომ ასეა, იქიდანაც ჩანს, რომ აღნიშნულ შემთხვევებში ასოს ქვედა ნახევარი რკალიც იმდენადაა მოხრილი, რომ ვერტიკალურ ბუნს უერთდება. ხსენებული წარწერა საერთოდ საგრძნობლად სტილიზებულია და ამჟღავნებს ტენდენციას ორნამენტალურობისაკენ.

ის რაც შშ-სთან ბოლნისის დავით ეპისკოპოსის წარწერისათვის იყო დამახასიათებელი, ჩვენ წარწერაში ქწს ახასიათებს. ვერტიკალური ბუნიდან გამომდინარე რკალი აქ იმდენად არის მოხრილი, რომ ბუნს უერთდება და მთლიან წრესა ქმნის. ამის შედეგად ასო იმგვარ სახეს ღებულობს, რომ არსებითად იგი შედგება ორი წრისაგან, რომელთაგან ერთი (ზედა) დიდი, ხოლო მეორე (ქვედა წრე) — პატარა. ორივე ეს წრე მარცხნივ ვერტიკალურ ბუნს უერთდება ისე, რომ ასოსა აქვს მეტად თავისებური სახე, განსხვავებული ამ ასოს ჩვეულებრივი დაწერილობისაგან.

აბა ანტონის წარწერისაგან არსებითად განსხვავდება დანარჩენი ორი წარწერა, რომელთაგან პალეოგრაფიული თვალსაზრისით ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ბაკურისა და გრი-ორმიზდის ძეგლი. რაც შეეხება იმ ძეგლს, რომელშიაც მარუან და ბურზენ—[მიჰარი] არიან მოხსენიებული, სამწუხაროდ მისი ფოტო რაკურსში არის გადაღებული, რის გამო სურათი საგრძნობლად, არის დამახინჯებული და ასოების ანალიზისას მას შეუძლია შეცდომაში შეიყვანოს მკვლევარი.

ბაკურისა და გრი-ორმიზდის წარწერა პალეოგრაფიული თვალსაზრისით მეტად თავისებურია. გარდა იმისა, რომ ტექსტი ნაწერია ნაკლებ დახელოვნებული კალიგრაფის მიერ, საერთო სახე და დუქტუსი დამწერლობისა გაცილებით უფრო არქაულია, ვიდრე აბა ანტონის წარწერაში. ასოები არ არის თანაბარი და ერთგვარი, არამედ სხვადასხვა ადგილას განსხვავებულია და ნაწერი. მეტად თვალსაჩინოა ზოგიერთი ასოს კუთხოვანი ხასიათი, განსხვავებით აბა ანტონის წარწერისა, სადაც იმავე ასოებს მგრგლოანი მოხაზულობა ახასიათებს.

გარდა ამისა, ცალკე ასოების მოხაზულობა აქაც და მარუან-ბურზენ [მიჰარი] ის წარწერაში გაცილებით უფრო არქაულია.

ბაკურის წარწერის არქაულობას მიაქცია ყურადღება მ. თარხნიშვილმაც, რომელმაც აღნიშნა, რომ ბაკურის წარწერა უფრო ძველი უნდა იყოს, ვიდრე წარწერა A (=I წარწერა ჩვენი გამოცემისა), მაგრამ ეს განსხვავება შეიძლება მომდინარეობდეს მისი ავტორის ხელიდანაც, რომელიც არ არის A-ს მგავსი.

ეხლა ცხადია, რომ ეს განსხვავება არ შეიძლება ავხსნათ მწერლის ხელის ინდივიდუალური თავისებურებებით, არამედ იმითაა გამოწვეული, რომ II და III წარწერები. სულ სხვა ეპოქას ეკუთვნიან, ვიდრე აბა ანტონის წარწერა და, სულ ცოტა, ერთი საუკუნით მაინც არიან მასზე დაშორებული.

მესამე წარწერის ცალკეულ ასოთათვის დამახასიათებელია შემდეგი.

ჯა-ს ჰორიზონტალური ბუნი ყოველთვის არ არის ისე სწორი, როგორც I წარწერაში, არამედ ზოგჯერ ხაზი ოდნავ ილუნება სხედასხვა ადგილას (მაგ. ჯა პირველი კვადრატის მეოთხე სტრიქონში, აგრეთვე მეორე კვადრატის მეორე სტრიქონში), თუმცა მწერალი ცდილობს, რომ სწორად დაწეროს იგი. ზოგჯერ იგი აღწევს კიდევ ამას (მაგ. პირველი ჯა პირველი კვადრატის მესამე სტრიქონში, იგივე ნიშანი მეორე კვადრატის მეოთხე სტრიქონში და სხვ.).

ნახევარი რკალი არ ერთვის ჰორიზონტალურ ბუნს შუა ადგილას ან პირველსა და მეორე მეოთხედს შორის, როგორც აბა ანტონის წარწერაშია, არამედ ზოგჯერ გამოდის ჰორიზონტალური ბუნის მარჯვენა ბოლოდან (მაგ. პირველი ჯა პირველი კვადრატის მესამე სტრიქონში, აგრეთვე მეორე კვადრატის მესამე სტრიქონში).

თვით ეს ნახევარი 'რკალი' არ არის მომრგვალებული, არამედ კუთხეებს ქმნის. სახელდობრ, ზემო ჰორიზონტალური ბუნიდან გამოდის მარცხენისაკენ ირიბად მიმართული ხაზი, რომელიც ტყდება, ისე, რომ ბლაგვ კუთხესა ქმნის, მერმე თითქმის სწორად ეშვება ძირს, რის შემდეგ მარჯვნივ იხრება, ქმნის რა ახალ ბლაგვ კუთხეს და გრძელდება ჰორიზონტალურად.

ამგვარადაა დაწერილი ჯა ასო მჯელ რიგ შემთხვევებში (პირველი და უკანასკნელი ასოები პირველი კვადრატის მესამე სტრიქონისა, პირველი ასო მეორე კვადრატის მესამე სტრიქონისა და სხვ.), თუმცა მისი სხვა ვარიანტებიც გვხვდება.

ღ ბერთელაა დადასტურებული მეორე წარწერაში და ორჯერ — მესამეში (მე-II წარწერა, სტრ. 2; მე-III წარწერა, სტრიქონი 3 პირველი კვადრატისა და სტრ. 3 მეორე კვადრატისა). აქედან ორ შემთხვევაში იგი ჩვეულებრივ არის ნაწერი, როგორც, მაგ., ბოლნისის სიონის, ჯვრის მონასტრისა და სხვ. წარწერებში. ერთ ადგილას კი (მეორე კვადრატის მესამე სტრიქონი) ერთგვარ თავისებურებას ამჟღავნებს.

ნაცვლად ნახევარი რკალისა, რომელიც ბუნს ჩვეულებრივ ერთვის მარცხენა მხრიდან, სხენებულ შემთხვევაში ასოს ზედა ნაწილი აწარმოებს მარჯულს, რომლის ზედა და ქვედა ხაზები ერთ წერტილში არიან შეერთებული და ამგვარად დაკავშირებული ვერტიკალური ბუნის ზემო ნაწილთან.

ასეთი დაწერილობა ასოს აძლევს ოდნავ კურსივის იერს. ამავე დროს ასოს მეტად არქაული სახე აქვს.

მეტად საყურადღებოა III წარწერის ლგ. ვერტიკალური ბუნიდან მომდინარე ჰორიზონტალური ხაზი მიიმართება მარჯვნივ, ისე, რომ ოდნავ არის დახრილი. ამასთან ჰორიზონტალური ბუნი ბოლოში წყდება იმგვარად, რომ მას არა აქვს დამატებითი შტრიხები, ესოდენ დამახასიათებელი ამ ასოსათვის უკვე ისეთ ადრინდელ ძეგლებში, როგორიცაა საჰა-დუბტისა და ბოლნისის წარწერები. ასეთი არქაული სახე გ ასოს არც ერთ დღემდე ცნობილ ქართულ ძეგლში არა აქვს.

მთ საგრძნობლად განსხვავდება პირველი წარწერის სათანადო ნიშნისაგან. ასოს თითქმის ოთხკუთხედის ფორმა აქვს. ამასთან ზედა ჰორიზონ-

ტალური ბუნი უფრო მოკლეა, ვიდრე ქვედა. ზოგჯერ მარცხენა ვერტიკალურ ბუნს ქვედა ჰორიზონტალური ხაზი იმგვარად უერთდება, რომ თითქმის მახვილ კუთხესა ქმნის (პირველი კვადრატის მე-III სტრიქონი). მარჯვენა ვერტიკალური ბუნიდან მარჯვნივ მიმავალი შტრიხი არის სწორი და ამავე დროს მეტად მოკლე.

ასეთი არქაული სახე მთ ასოში, რომელიც მე-III წარწერას ახასიათებს, მე არც ერთ ქართულ ძეგლში არ შემხვედრია.

მკ ასო, რომელიც მე-III წარწერაში მხოლოდ ერთხელ გვხვდება, მეტად თავისებურად არის დაწერილი. ზემო მარცხენა ბუნი ასოს არა აქვს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ძნელია თქმა, ეს სახე ასომ დაზიანების შედეგად მიიღო, თუ მას იმთავითვე ასეთი მოხაზულობა ახასიათებდა. უფრო საფიქრებელია პირველი, რადგან ამის მსგავსი ჯ სხვა წარწერებიდან სრულებით უცნობია.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მკ. განსხვავებით სხვა ძველი ქართული წარწერებისა (აბა ანტონის წარწერის ჩათვლით) მესამე და მეორე წარწერებში ასოს არა აქვს წრის ქვემო ხაზიდან მარჯვენისაკენ მიმავალი ჰორიზონტალური ბუნი, რომელიც ბოლოში იხრება ზევითკენ (მკ), არამედ მას ახასიათებს ოდნავ შესამჩნევი შტრიხი, გამომდინარე წრის მარჯვენა ხაზის ქვედა ნაწილიდან და დახრილი ძირს, მარჯვენისაკენ: ზოგჯერ ეს შტრიხი იმდენად პატარაა, რომ ასო უბრალო წრის შთაბეჭდილებას ქმნის და საჰა-დუხტის წარწერის მ-ს იდენტური ჩანს.

სხვა ასოთაგან აღსანიშნავია მკ, რომელიც აგრეთვე ძალიან ძველ სახეს ამჟღავნებს. ასო წარმოადგენს ვერტიკალურ ბუნს, რომელსაც მარცხნივ ვიწრო, მოგრძო ნახევარი რკალი აქვს მიდგმული შუა ადგილას. ბუნის ქვედა ნაწილი ზოგჯერ არაჩვეულებრივად მოკლეა (პირველი კვადრატის 4- სტრიქონი). საერთოდ ასოს ისეთივე სახე აქვს, როგორც ბოლნისისა და მცხეთის ჯვრის მონასტრის უძველეს წარწერებში.

ამგვარად, წარწერათა პალეოგრაფიული ანალიზი ადასტურებს იმ მოსაზრებას, რომ იორდანის უდაბნოს ქართული მონასტრის წარწერები სხვადასხვა ეპოქისანი არიან. მარუანისა და ბაკურ-გრი-ორმიზდის წარწერათა სახით ჩვენ გვაქვს ქართული დამწერლობის უძველესი ძეგლები არა მარტო ქრონოლოგიურად, არამედ პალეოგრაფიული თვალსაზრისითაც.

VI

ისტორიული მნიშვნელობა

წარწერათა მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიისათვის ძნელად თუ შეიძლება გადაპარებული იქნეს.

თვით ფაქტი პალესტინის უდაბნოში, აგრეთვე აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში მეხუთე საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრების შესანიშნავი ძეგლების აღმოჩენისა მოწმობს იმდროინდელი ქართლის სამეფოს არაჩვეულებრივ

ეკონომიურ ძლიერებაზე და აგრეთვე იმ გავლენაზე, რომელიც ქართული კულტურის მესვეურთ და სახელმწიფო მოღვაწეებს მოუპოვებიათ ბიზანტიის იმპერიის სამფლობელოებში — იმდროინდელი მსოფლიო ცივილიზაციის ცენტრში — თავიანთი მაღალი ინტელექტუალური დონისა და კულტურულ-შემოქმედებითი მოღვაწეობის უნარის წყალობით.

პეტრე ქართველის წარწერათა აღმოჩენა ახალ მასალას იძლევა აგრეთვე მეხუთე საუკუნის ამ დიდი მოღვაწის პიროვნების დახასიათებისათვის.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ჰეტრე საქართველოსთან დაკავშირებული იყო მხოლოდ იმით, რომ ის აქ დაიბადა, დაიბადა ქართველი მშობლებისაგან. მის სულიერად ჩამოყალიბებასა და გაფორმებაში საქართველოს მონაწილეობა არ მიუღია: ის 12 წლისა წაიყვანეს აქედან ბიზანტიაში და მას შემდეგ საშობლო ერთხელაც არ უნახავს მას, ის გაურბოდა მას იქამდე, რომ, როდესაც დედა მისი მივიდა კონსტანტინეპოლში საგანგებოდ მის სანახავად, ის მან არ მიიღო და არ ნახა. ის გაიზარდა ბიზანტიის კულტურულ სფეროში, იკვებებოდა იმ სულიერი საზრდოთი, რომელსაც ის პოულობდა ბერძნულსა და სირიულ წრეებში¹.

ეს შეხედულება ჩვენი წარწერებით არც თუ საეცებით დადასტურდა.

ნაწილობრივ ეს მოსაზრება ადრეც იწვევდა ექვს. V საუკუნის დიდი ქართველი მოღვაწე მარვან-პეტრე ცნობილი იყო მთელს აღმოსავლეთში პეტრე ივერიელის ან პეტრე ქართველის სახელით. საფიქრებელია, ქართველად (ივერიელად) იმიტომ იწოდებოდა იგი სხვა ერების წარმომადგენელთა მიერ, რომ ასე უწოდებდა და, მაშასადამე, ასე თვლიდა იგი თავის თავს. ამიტომ საეჭვოა ვფიქრობთ, რომ კულტურის მოღვაწეს, რომელიც თავის თავს ქართველად თვლიდა, არაერთგვაროვნად არ ჰქონოდა ქართულ კულტურულ სამყაროსთან და რომ იგი გაურბოდა მას.

დღეს ჩვენს წინაშეა ქართველი უფლისწულის მიერ პალესტინის უდაბნოში აგებული ძეგლი, სადაც მას ქართული წარწერები დაუტოვებია. ეს კი იმას მოწმობს, რომ იგი მკიდროდ ყოფილა დაკავშირებული ქართულ კულტურულ სამყაროსთან და იმდროინდელ 'წმინდა ადგილებში' მოღვაწეობით მას ქართული ენა და ქართული კულტურა საერთაშორისო სარბიელზე გაჰქონდა.

იქნებ სწორედ პეტრე ივერისა და მისი მსგავსი სხვა პალესტინელი ქართველი მოღვაწეების დამსახურების შედეგია, რომ ქართველებმა უკვე VI საუკუნის დამდეგისათვის, როგორც ამას საბა განწმედლის (გარდ. 524 წ.) ანდერძი მოწმობს, ისეუხ მღვთმარობას მიაღწიეს, რომ უფლება მოიპოვეს პალესტინის უდიდეს ლავრაში, სადაც ბერძნები იუვენე გაბატონებული, წმინდანთა ეკლესია და სამარისა, წარიკითხონ სამოციქულო და სახარება თავიანთ დედაენაზე².

¹ კ. კეკელიძე, რუსთაველი და აღმოსავლური რენესანსი. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. IV, თბილისი, 1957, გვ. 42.

² იხ. *Τύπος και πνεύματις και νόμος της σεβασμιότητος λαός του [ἱεροῦ] Σάββα*. Ed. Kurtz-ის გამოცემა, Byzantinische Zeitschrift, III, Leipzig, 1894, გვ. 171; იხ.

იორდანის უდაბნოს ქართულ წარწერათა აღმოჩენას დიდი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ქართული დამწერლობის წარმოშობის ისტორიის შესწავლისთვისაც.

როგორც ცნობილია, არსებობს ჰიპოთეზა, რომლის მიხედვითაც ვარაუდობენ, რომ ქართული ანბანი ჩვენი წელთაღრიცხვის 412—429 წლებში უნდა იყოს შექმნილი¹.

ფიქრობთ, ეს ჰიპოთეზა პალესტინის აღმოჩენების შემდეგ საბოლოოდ უნდა იქნეს უარყოფილი.

მართლაც, თუ ქართული ანბანი 429 წლის ახლო ხანებში გამოიგონეს, ძნელად საფიქრებელია შესაძლებელი ყოფილიყოს ქართველი უფლისწულისათვის, რომელიც ამაზე გაცილებით ადრე, 420/421 წელს, თორმეტი წლის ასაკში სამშობლოდან გადაიხვეწა და რომელსაც თან საქართველოსთან ყოველგვარი კავშირი გაწყვეტილი ჰქონია, 433 წლის ახლო ხანებში, ე. ი. ქართული ანბანის გამოგონების ოთხი-ხუთი წლის შემდეგ, პალესტინის უდაბნოს მონასტერში ქართული ეპიგრაფიკის მნიშვნელოვანი ძეგლები შეიქმნა.

როგორც ჩანს, ტრადიცია ქართულ ენაზე წერისა გაცილებით ადრე არსებობდა. ამაზე მიუთითებს ორთოგრაფიული და ენობრივი ნორმებიც, რომლებიც წარწერათა ტექსტში უკვე დადგენილი და ჩამოყალიბებული ჩანს.

ამას მოწმობს აგრეთვე ტექსტის პალეოგრაფიული ხასიათი.

ამასთან დაკავშირებით კელაე ისმის საკითხი, შეიძლება თუ არა ქართული ანბანი უფრო ადრე არსებულებო?

ჩვენ შრომაში „არმაზის ბილინგვა“², აგრეთვე სპეციალურ გამოკვლევაში, რომელიც ქართული ანბანის წარმოშობის პრობლემას ეხება³, ჩვენ წარმოვადგინეთ შემდეგი დებულებები ქართული ანბანის წარმოშობასთან დაკავშირებით.

1. ქართული დამწერლობა ამჟღავნებს აშკარა ნათესაობას არმაზის არამეულთან. ამასთან, ჩვენ ხაზს ვუსვამდით იმ გარემოებას, რომ მთელი რიგი ქართული ასოები (მაგ., ბ, გ და სხვ.) „ამჟღავნებენ გაცილებით უფრო მეტს არქაულობას, ვიდრე არმაზული ნიშნებია და თვით წარმოდგენენ პროტოტიპს, საიდანაც წარმოიშვა სათანადო არმაზული ნიშნები. ამიტომ ჩვენ არ შეგვიძლია განვიხილოთ ქართული დამწერლობა როგორც არმაზული დამწერლობის შემდეგი განვითარება.

აგრეთვე А. Дмитриевский. Киновialesные правила преп. Саввы Освященного, прученные им пород кончиною преемнику сноску игумену Мелиту. Труды Киевской духовной Академии, изданы, 1890, გვ. 170. იხ. აგრეთვე კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1951, გვ. 32; მ. თარხნიშვილი, ხს. ნაშრ., გვ. 139.

¹ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, პირველი გამოცემა, თბილისი, 1923, გვ. 31; შდრ. J. Mark wart. Die Bekehrung..., გვ. 132.

² ქართული ტექსტი, გვ. 13, შდრ.

³ Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита, Уни-
графия Востока, II, გვ. 90—101; III, გვ. 59—71.

ბა. ის მხოლოდ მონათესავეა მისი და მასთან ერთად წარმოდგება ერთი საერთო წყაროდან — არამეულიდან. ამით აიხსნება, რომ არმაზულში ჩვენ ვერ ვიპოვიან პროტოტიპებს ყველა ქართული ასოსათვის. თუ ძველი არამეულიდან ამოვალთ, ზოგ შემთხვევაში ქართული ასოები ამგლანებენ მერს არქაულობას, სხვა შემთხვევებში კი — არმაზული¹.

2. გარდა ამისა, აღნიშნული იყო ის მსგავსება, რომელიც ქართულს ბერძნულთანაც აქვს, რასაც ჩვენ ვხსნიდით ქართული ანბანის დაახლოვებით ბერძნულთან, კულტურულ-ისტორიულ ურთიერთობათა პროცესში. ეს მსგავსება, როგორც ჩვენ მიუთითებდით, მდგომარეობს შემდეგში: „1) წერის მიმართულების შეცვლა (მიმართულება წერისა მარცხნიდან მარჯვნივ, ნაცვლად პირვანდელა სემიტური მიმართულებისა — მარჯვნიდან მარცხნივ); 2) შეხედრები ანბანის რიგში; 3) საერთო ღუქტუსი, სტილი და მანერა წერისა; და, დასასრულ, ამას უნდა დაემატოს 4) სპეციალური ნიშნების შემოღება ხმოვნების აღსანიშნავად“².

განსაკუთრებით ღიღია მსგავსება ხმოვნების აღნიშვნაში. ამ მხრივ ჩვენ ანალოგია მთელ რიგ სხვა ანბანში გვაქვს. მაგალ., ავესტის ანბანს ხმოვნები, როგორც ჩანს, ბერძნულისაგან აქვს შეთვისებული. არამეული წარმოშობის ისეთ დამწერლობას, როგორც ესტრანგელა, რომელსაც ჩვეულებრივი სემიტური წესის მიხედვით ხმოვნები არა ჰქონდა, ხმოვნებზე აღმნიშვნელი თვით ნიშნებიც კი ბერძნულისაგან აქვს აღებული. ბერძნულის გავლენით არის ჩასახული ხმოვანთა სისტემის განვითარება არმაზულ ანბანში³.

ამგვარადვე ბერძნულის გავლენით უნდა იყოს გაჩენილი ხმოვნები ქართულ ანბანში. თვით ხმოვნის აღმნიშვნელი ზოგიერთი ნიშანი ბერძნულიდან არის ნასესხები. პირდაპირ ბერძნულიდან არის აღებული Q და 4 ხმოვნების ნიშნები, აგრეთვე უ-ს აღნიშვნის წესი ოსა და ჯ-ს საშუალებით: Q 4. ბერძნულის გავლენით ჩანს შემოღებული ქართულში ე. წ. მერვე ხ, და სხვ.⁴

ამგვარადვე ბერძნულის გავლენის შედეგი უნდა იყოს ზოგიერთი დამთხვევა ასოთა თანრიგში, რაზედაც მიუთითებს ის ფაქტი, რომ მ-ს აღსაწინაშევად ზოგჯერ ქართულში ჰ იხმარება, რაც იმას მოწმობს, რომ პირველად იგი მერვე ადგილზე იყო. ამით აიხსნება, რომ ქართული ანბანის თან-

¹ Мюллер. Вост., III. გვ. 68. იგივე აზრი ხაზგასმით არის გატარებული ჯერ კიდევ „არმაზის ბილინგვაში“, ქართ. ტექსტი, გვ. 13—14.

ზოგიერთმა ავტორმა ჩვენი ეს დებულება ისე გაიგო, თითქოს მე ქართული ანბანი უშუალოდ არმაზულის განვითარებად მიმაჩნდეს, ან თითქოს ეს დებულება წარმოადგენდეს ცდას, რომ გამართლება მოუწახოს ივ. ჯავახიშვილის ჰიპოთეზას, რომლის მიხედვითაც ქართული ანბანი ფინიკიურიდან არის წარმოშობილი ჯერ კიდევ ძველი წელთაღრიცხვის VII საუკუნემდე

როგორც ჩვენი შრომის ზემოთ ციტირებული ადგილებიდან ჩანს, ორივე ე.წ. ინტერპრეტაცია ჩვენი დებულებისა გაუგებრობაზეა დამყარებული.

² Мюллер. Востока. III. გვ. 67.

³ იქვე, გვ. 69—70.

⁴ იქვე, გვ. 70.

რიგი თუ ერთ შემთხვევაში ბერძნულს ემთხვევა, მთელ რიგ შემთხვევაში განსაუვადება მისგან და სემიტურთან ამჟღავნებს იდენტობას.

ყველა ეს ფაქტი მიუთითებს ბერძნულის დიდ გავლენაზე, რომელიც შეიძლება გაძლიერებულიყო საქართველოს გაქრისტიანებასთან დაკავშირებით, როდესაც გაჩნდა საპირობა ქართული ანბანის შეგუებისა ბერძნულთან.

მაგრამ ძირითადი მასალა, საიდანაც ქართული ანბანი მოდის, დაკავშირებულია, როგორც ჩანს, არამეული ანბანის იმ სახეობასთან, რომელთანაც არმაზული იყო ახლოს.

აქედან ცხადია, რომ ქართულ ასოთა დიდ ნაწილს, რომელიც არამეულიდან მომდინარეობს, ძალიან დიდი ხნის ტრადიცია უნდა ჰქონდეს.

მართლაც, ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ ბაკურისა და გრი-ორმიზდის წარწერის 12 ასოს მეტად არქაული ხასიათი, რომელიც მდგომარეობს პორიზონტალური ბუნის დამატებითი შტრიხების უქონლობაში. მაგრამ თვით ეს პორიზონტალური ბუნიც მერმეა გაჩენილი, იმავე მიზეზების გამო, რომლის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, და მისი წარმოშობისა და განვითარებისთვისაც ხანგრძლივი დრო იყო საჭირო.

კიდევ მეტი. განვითარების ასეთს ხანგრძლივ ტრადიციებზე მიუთითებს ისეთი ასოც კი, რომელიც გაცილებით გვიანაა ქართულში შემოღებული.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ასეთ, გვიან შემოღებულ ასოთა რიცხვს ეკუთვნის **ღ**, რომელიც პირდაპირ ბერძნულიდან არის აღებული, როგორც ამას მოწმობს პალესტინის მესამე წარწერის **Ο** ზოგიერთი სახეობა (**1** სტრიქონი) და **გ**. ბოქორიძის მიერ აღმოჩენილი ჯვარისას ძეგლის სათანადო ნიშანი **Ο**, რომელიც უბრალო წრეს წარმოადგენს და, მაშასადამე, ბერძნული **Ο**-ს იდენტურია.

პალესტინის წარწერებში ამ ნიშანს ნაწილობრივ უჩნდება დამატებითი ელემენტი შტრიხის სახით, რომელიც მიმდინარეობს წრის მარჯვნივ ნახევარი რკალის შუაზე ცოტა ქვემოთ მდებარე წერტილიდან. შემდეგში ეს შტრიხი კვლავ იხრება ზევით და ასო ღებულობს იმ ფორმას, რომელიც ბოლნისის წარწერებშია დადასტურებული. უფრო გვიან მთელი ეს ახლად განვითარებული ელემენტი თავისი შტრიხით ჩამოდის ქვემოთ და ქნის ქვემოთ პორიზონტალური ხაზის გაგრძელებას. ასეთი ფორმა აქვს ასოს უკვე ისეთ ადრინდელ ძეგლებში, როგორიცაა აბა ანტონის, მცხეთის ჯვრის მონასტრისა და სხვ. წარწერები.

ამგვარად, უძველეს ქართულ წარწერებში დადასტურებულია **ო**-ს რამდენიმე ვარიანტი, რომლებიც ქრონოლოგიურად არიან ერთმანეთისაგან გან-

სხვავებული: 1. **○**; 2. **◌**; 3. **◌**; 4. **◌**

აქედან ყველაზე ძველია პირველი ვარიანტი, ყველაზე ახალი — მეოთხე.

ცხადია, პირველი ვარიანტის გარდა, რომელიც პროტოტიპია ქართული **ღ**-სი, ყველა სხვა სახეობას გავლილი აქვს განვითარების გარკვეული საფეხური და ცოტად თუ მეტად ხანგრძლივი ისტორია. ამიტომ, როდესაც **V** საუკუნის დასაწყისში ვხვდებით მეორე ვარიანტს, შეგვიძლია

დავასკვნათ, რომ მასაც გაუვლია განვითარების გარკვეული საფეხური. ეს კი შესაძლებელი იყო მომხდარიყო უფრო ადრინდელ ეპოქაში, ე. ი. V საუკუნეზე ადრე.

თუ ეს დასკვნა გამომდინარეობს ისეთი ასოს განვითარების შესწავლის შედეგად, რომელიც ყველაზე ახალგაზრდა წევრია ქართული ანბანისა და შემოღებულია შედარებით გვიან, იქნებ მართლაც ქრისტიანულ ხანაში, ბერძნულის გავლენით, მით უმეტეს სავარაუდებელია იგი გაცილებით უფრო ძველი ტრადიციისა და ისტორიის მქონე ასოებისათვის, როგორიცაა ზ, გ, ც, ჩ, წ, ჭ და მრავალი სხვა, არსებითად მთლიანად თანხმობანთა სისტემა და ხმოვნების ნაწილი, ე. ი. თითქმის მთელი ქართული დამწერლობა¹.

ამგვარად, ვარაუდი ქართული დამწერლობის არსებობისა V საუკუნეზე გაცილებით უფრო ადრინდელ ეპოქაში ამეამად ბევრად უფრო დამაჯერებელი ჩანს².

¹ Эпиграфика Востока, III. გვ. 59, შმდ.

² ისეთი რთული პრობლემის შესწავლისას, როგორიც ქართული დამწერლობის წარმოშობის საკითხია, არ შეიძლება ვემყარებოდეთ განყენებულ მსჯელობას ლიტერატურული მოწამებების საფუძველზე. არც სუბიექტურ შთაბეჭდილებებს, თუნდაც ეს შთაბეჭდილებები მიღებული იყოს მრავალი ხელნაწერისა და ეპიგრაფიული ძეგლის კითხვის შედეგად.

ანბანთა ერთმანეთთან ურთიერთობის საკითხის შესწავლა მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნება დამყარებული მკაცრ მეცნიერულ ნიადაგზე, თუ მეცნიერებანი მიღებულ და გარკვეული კანონების საფუძველზე მივედგარი შესძლებს დაადგინოს შედარებით-ისტორიული ანალიზის შედეგად კანონზომიერი მიმართებანი და ერთმანეთისაგან გამოიჯნოს დამწერლობისათვის დამახასიათებელი პირვანდელი ნიშნები და მერმე განვითარებული ან გვიან შემოტანილი უცხო ელემენტები და ამ გზით განსაზღვროს შედარებითი ქრონოლოგია, როგორც ამას ენათა განვითარების ისტორიის კვლევისას აქვს ადგილი.

ქართული დამწერლობის წარმოშობისა და განვითარების კვლევა ნამდვილ მეცნიერულ ნიადაგზე დააყენა აკადემიკოსმა ივანე ჯავახიშვილმა, რომელმაც მრავალი დამწერლობის (და არა მარტო ქართულის ან ბერძნულის) ღრმა ცოდნის საფუძველზე პირველმა უჩვენა სწორი გზა ამ პრობლემის შესწავლისათვის. შეიძლება იე. ჯავახიშვილის ზოგიერთი დებულება სადავო იყოს, მაგრამ ქართული ანბანის შესწავლის საქმეში მისი შრომა დღესაც სახელმძღვანელოა.

იე. ჯავახიშვილმა მართებულად მიუთითა, რომ „ქართული ანბანის წარმოშობილობის საკითხის მარტო ბერძნული და ქართული ანბანთა წყაროების შედარებით გადაწყვეტა არ შეიძლება“ (იე. ჯავახიშვილი, ქართული ანბანის გავრცელება, გვ. 197). მართლაც, როგორც თვით იე. ჯავახიშვილის შრომიდან ჩანს (გვ. 147, 193, იხ. აგრეთვე Эпиграфика Востока, III, გვ. 70; Н. Я. Марр, Исламская Епиграфика, Каталоги ИРЭ, 1910, გვ. 1436—1439; ზოგიერთი ასოს ადგილი პირველად ქართულში სხვა იყო. ასევე, არაბული ანბანის დღეს მიღებული თანმიმდევრობა არსებითად განსხვავდება სემიტური-საგან, თუმცა მისი სადაურობის საკითხში ეგვიპტისა და სხვა ენების შუამავს. იგივე მდგომარეობა გვაქვს ზოგიერთ სხვა ანბანთანაც.

ამგვარადვე არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს ქართული ანბანის წარმოშობის გარკვევისათვის იმ გარემოებას, რომ ქართულიც, მსგავსად ბერძნულისა, მარცხნიდან მარჯვნივ იწერება. იმ გარემოებაში, რომ ბერძნული მარცხნიდან მარჯვნივ მიიშრატება. ხელი არ შეუშალა მკვლევართ, რომ ამ ანბანის წარმოშობა დაეკავშირებინათ ფინიკიურ-სემიტურთან, რომელსაც, როგორც ცნობილია, წერის საწინააღმდეგო მიმართულება ახასიათებს.

ჩვენ უკვე გვქონდა შეთხვევა ადგილობრში, რომ ეს გარემოება ქართულზე ბერძნულის გავლენით აიხსნება, მაგრამ არ ნიშნავს, რომ ქართული ბერძნულისაგან მომდინარეობს.

ვეფიქრობთ, ამ ვარაუდს ხელს არ უშლის ის გარემოება, რომ მეხუთე საუკუნეზე ადრინდელი ქართული წარწერა ჯერჯერობით ნაპოვნი არაა.

დამწერლობათა ისტორიაში მრავალია შემთხვევა, როდესაც ამა თუ იმ ენის ადრინდელი ეპოქის წერილობითი ძეგლები არაა შენახული, თუმცა ნამდვილადაა ცნობილი, რომ ამ ენაზე მწერლობა არსებობდა. ამის საუკეთესო მაგალითია ჩრდილოეთ-სემიტური დამწერლობა, რომლის უძველეს წერილობით ძეგლად უკანასკნელ დრომდე ითვლებოდა მეშა'-ის წარწერა ძვ. წელთაღრიცხვის მე-IX საუკუნისა, ვიდრე ახალმა აღმოჩენებმა არ გადასწიეს ეს თარიღი ხუთი-ექვსი და იქნებ შვიდი-რვა საუკუნით უკან¹. კერძოდ, ტყეობის წინადროინდელი ხანის ებრაულის მიმართ უკანასკნელ დრომდე სპეციალისტები დაობდნენ არა იმის გარშემო, არსებობდა თუ არა ამ ენაზე წერილობითი ძეგლები, არამედ იმ მიზეზების შესახებ, რომლის გამო ეს ძეგლები არ შეგვენახა.

იყო, მაგ., გამოთქმული მოსაზრება, რომ პალესტინაში არსებობდა ადრინდელი ხანის ებრაული წარწერები, მაგრამ ისინი განადგურებულ იქნენ

ენათა შედარებით-ისტორიული შესწავლიდან ცნობილია, რომ რაც უფრო მეტია შესადარებელი მასალა, მით უფრო მტკიცე საფუძველზე დგას შედარება. ენათა სისტემის ყოველი ახალი წვერის აღმოჩენა აფართოებს შედარების არეს და ხელს უწყობს ენის განვითარების წინა საფეხურების გათვალისწინებას.

იგივე მდგომარეობა გვაქვს დამწერლობათა ისტორიაში. ამიტომ არმაზული დამწერლობის აღმოჩენასთან დაკავშირებით გაჩნდა ახალი ფაქტორი, რომელიც მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული ქართული ანბანის წარმოშობის კვლევისას.

არმაზულმა დამწერლობამ საშუალება მოგვცა დაგვეჩვენა მთელი რიგი მოვლენა ქართული დამწერლობის განვითარების ისტორიაში, რომელიც მანამდე უცნობი ან ძნელად ასახსნელი იყო.

არმაზულის საშუალებით აღმოჩნდა აგრეთვე შუამავალი, რომლის მეოხებით ქართული ანბანი უშუალოდ დაუკავშირდა არამეულს.

ქართულის, არმაზულ-არამეულისა, აგრეთვე ბერძნულის შედარებითი შესწავლის შედეგად მიღებული ზემოთმოყვანილი ჩვენი დასკვნა საშუალებას იძლევა ავხსნათ, თუ რატომაა, რომ ქართული ზოგჯერ არამეულთან და მის არმაზულ სახეობასთან ამკლავნებს მსგავსებას, ხოლო სხვა შემთხვევებში — ბერძნულთან. გარდა ამისა საშუალება მოგვცა გაგვეჩვენა მთელი რიგი საკითხი შედარებითი კრონოლოგიისა. არცერთი სხვა თვალსაზრისი ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ ამ კითხვებზე პასუხის გაცემის საშუალებას არ იძლევა.

ჩვენ სიამოვნებით უნდა აღენიშნოთ, რომ ჩვენ თვალსაზრისის ქართული ანბანის სადარბოისის შესახებ, როგორც ჩანს, მთლიანად იზიარებს ქართული ენისა და კულტურის გამოჩენილი მეკლერარი G. Deeters-ი (*Das Alter der georgischen Schrift. Oriens Christianus*, B. 39, Wiesbaden, 1955, გვ. 56 შმდ.), რომლის დასკვნები დეტალურადაა კომენტარებით ჩვენს დებულებებს. ამავე დროს არსებობს განსხვავება ქართული ანბანის ასაკის საკითხში. G. Deeters-ს ჩვენგან განსხვავებით, როგორც ჩანს, სექვოდ მიაჩნია, რომ ქართული ანბანი მე-V საუკუნეზე ადრე არსებულყო. ბირ ვლ-კუთის ქართული წარწერები, სხვა მრავალ საბუთთან ერთად (რომლის შესახებ შეიძლება ცალკე გვექნეს საუბარი), ვეფიქრობთ, აქარწყლებენ ამ ეჭვს საკმაო დამაჯერებლობით, (ამის შესახებ იხ. აგრეთვე M. Tarchnitchvili. *Quelques remarques sur l'age de l'alphabet georgien. Le Destin de la Géorgie*, N. S. IV—V, Paris, 1958 p. 21 შმდ.).

¹ D. Diringer. *The Alphabet. A Key to the History of Mankind*, II გამოცემა, ლონდონი, 1949, გვ. 212.

ამიტომ, რომ მერმინდელი იუდაიზმის თვალსაზრისით ტყვეობის წინააღმდეგ ინდელი რელიგია და მსოფლხედვა იყო არა ორთოდოქსალური; რომ პალესტინის ებრაულ წარწერათა დიდი ნაწილი მოისპო მტერთა მრავალრიცხოვანი თავდასხმების შედეგად; რომ უკანასკნელ დრომდე არქეოლოგიური გათხრები პალესტინაში არ წარმოებდა მკაცრი მეცნიერული მეთოდით და შეიძლება მრავალი პატარა წარწერა სამუდამოდ დაიკარგა; რომ იმდროინდელი დოკუმენტების დიდი ნაწილი და კერძოდ, ყველა ლიტერატურული ნაწარმოები იწერებოდა გეგიატიდან შემოტანილ პაპირუსზე და ეტრატზე და რომ პალესტინის ნოტიო ნიადაგში მათ არ შეეძლოთ გაეძლოთ ჩვენს დრომდე. ე. ი. ჩვენ შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ არსებობდა მრავალი ადრინდელი ებრაული წარწერა, მაგრამ მათი დიდი უმრავლესობა განადგურებულ იქნა ადამიანების (მტრებისა და სხვ.) მოქმედების, ან დროის, კლიმატისა და სხვა ცნობილი და არაცნობილი ფაქტორის გავლენით¹.

ეს ფაქტორები საქართველოშიაც მოქმედებდნენ. მერმინდელი ქრისტიანული ეკლესიისათვის კიდევ უფრო მიუღებელი იქნებოდა წარმართული დროის წერილობითი ძეგლები; გარეშე მტრების შემოსევისა და ლაშქრობის ნაკლებობა არც საქართველოში იყო, ხოლო ჩვენი კლიმატი და ნიადაგი არ ქმნიდა უფრო ხელსაყრელ პირობებს ეტრატებისა და პაპირუსების შენახვისათვის, ვიდრე პალესტინაში.

ამიტომ მეხუთე საუკუნეზე ადრინდელი წერილობითი ძეგლების უქონლობა ჯერ კიდევ არ ნიშნავს, რომ ამ დროს ქართული დამწერლობა არ არსებობდა.

პალესტინის უდაბნოს ქართული წარწერების სახით ჩვენ მივაღვექით იმ მიჯნას, რომლის იქით, ზოგიერთი ჰიპოთეზის მიხედვით, ქართული დამწერლობის არსებობა არ ივარაუდებოდა. ამ ეპოქის შესანიშნავი ეპიგრაფიკული ძეგლების აღმოჩენის² შემდეგ, ისიც საქართველოდან ესოდენ დაშორებულ ქვეყანაში, როგორც პალესტინაა, ვფიქრობთ ეს ჰიპოთეზა საბოლოოდ უკუგდებული უნდა იქნეს. V საუკუნეზე ადრე ქართული დამწერლობის არსებობა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამჟამად კიდევ უფრო შესაძლებელი და რეალური ჩანს.

ამ მხრივ იორდანის უდაბნოს ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიისათვის განუსაზღვრელად დიდია.

თბილისი, 1959.

¹ D. Diring er, op. cit., გვ. 236—237.

გ ა გ უ ლ ე ბ ი

- I. ბირ ელ-კუთთის ქართული მონასტრის გეგმა. V. Corbio-ს წიგნიდან.
- II. საწნეხელისა და ზეთის სახდელი სისტემის გეგმა. V. Corbio-ს წიგნიდან.
- III. აბა ანტონის წარწერის ფაქსიმილე.
- IVa. მარეანისა და ბურზენ-მიჰრის წარწერის ფაქსიმილე.
- IVb. მეოთხე წარწერის ფრაგმენტის ფაქსიმილე.
- IVc. საჰაკ-დუხტის ხატის წარწერის ფაქსიმილე.
- V. ბაკურისა და გრი-ორმიხდის წარწერის ფაქსიმილე.
- VI. ბორის არმაზული წარწერის ფაქსიმილე.
- VII. სასადილოს საერთო სურათი. V. Corbio-ს წიგნიდან.
- VIII. აბა ანტონის წარწერა. V. Corbio-ს წიგნიდან.
- IX. აბა ანტონის წარწერის საერთო სურათი. V. Corbio-ს წიგნიდან.
- X. მარეანისა და ბურზენ-მიჰრის წარწერა. V. Corbio-ს წიგნიდან.
- XI. ბაკურისა და გრი-ორმიხდის წარწერა. V. Corbio-ს წიგნიდან.
- XII. მეოთხე წარწერის ფრაგმენტი. V. Corbio-ს წიგნიდან.
- XIII. ბორის წარწერა.
- XIV. ბოლნისის წარწერა 492 წლისა. ფოტო ორიგინალიდან ვალენტინე თულაშვილისა.
- XV. საჰაკ-დუხტის წარწერა. ფოტო ორიგინალიდან გ. გილდენდორფისა.
- XVI. კწლ-ი ჯანგალის წარწერა. W. B. Henning-ის სტატიიდან A New Parthian Inscription, JRAS, 3/4, 1953, გვ. 132, ტაბ. V.

Г. В. ЦЕРЕТЕЛИ

Древнейшие Грузинские надписи из Палестины

В результате интенсивных археологических изысканий за последние десятилетия в странах Востока (Палестина, Сирия, Египет) были выявлены многочисленные памятники грузинского зодчества, свидетельствующие о культурно-творческой деятельности грузинского народа в раннем средневековье в „святых местах“ Востока.

Поблизости от Антиохии обнаружено тринадцать грузинских монастырей и церквей, которые частично еще в XI—XIII веках принадлежали грузинам¹.

В египетской пустыне, в некрополе Фив обнаружена церковь², которая, как это утверждает М. Тархнишвили³, построена Петром Ивером и относится к V-му веку.

Наконец, несколько лет тому назад итальянская археологическая экспедиция под руководством Р. Virgilio Corbo обнаружила в Палестине, в Иудейской Пустыне, наряду с другими важными памятниками, еще один замечательный памятник грузинской культуры, монастырь с грузинскими надписями⁴.

Грузинский монастырь находится в районе Бир ел-Кутт, недалеко от Вифлеема, к северо-западу от Хирбет Сийар ал-Гамам, на склоне холма

¹ См. М. Tarchnigvili. Un vestigio de l'art Géorgien en Egypte, Bedi Karthlisa, n. 32—33, N S, VI—VII, 1959, p. 24.

² Н. Monneret de Villard. Una chiesa di tipo georgiano nella necropoli tebana. Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum. Boston, Mass., 1950, pp. 495—500.

³ М. Tarchnigvili, op. cit., p. 24.

⁴ Р. Virgilio Corbo. Gli scavi di Kh. Siyar el-Ghanam (Campo dei Pastori) e i monasteri dei dintorni. Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum, № 11, Gerusalemme, 1955.

в широкой впадине. Это — комплекс строений квадратной формы, к которым с северной стороны примыкает церковь (см. план, табл. I).

К югу от церкви была расположена часовня, пол которой, так же, как и самой церкви, был выложен мозаикой.

Церковь была связана с внутренним двором и строениями, расположенными к юго-западу, площадкой с мозаикой из белых камешков; отсюда шел вход в столовую. Пол столовой, тоже мозаичный, до сих пор хорошо сохранился. Центральную часть украшает прекрасный узор из геометрических мотивов, окаймленный рамой, где сочетаются разные цвета: белый, розовый, черный, голубой, зеленый. Площадь обрамлена семикратным бордюром, выделяющим плетения белой мозаики по диагонали.

В восточной части, вне основной оси мозаичной площади, по диагонали белого плетения находится большая надпись, помещенная в раму (См. факсимиле надписи, табл. III и фото, табл. VIII—IX). С левой и с правой стороны у рамы изображены треугольники. Рама состоит из пяти параллельных линий белого и черного цвета. Прямоугольные надписи отделяется от основной площади мозаики белыми камешками на расстоянии 34 см. Высота надписи, включая мозаичные плетения, достигает 81,5 см.

Надпись состоит из пяти строк. Высота букв достигает 10—11,5 см (последние буквы). Цвет плетения надписи — черный. Строки отделены друг от друга одним рядом белой, с красноватым оттенком, мозаики.

С южной стороны к столовой примыкает помещение, которое, по мнению V. Соко — кухня. Ее пол также покрыт мозаикой. Кухня связана с двумя помещениями с мозаичным полом, из которых одно (А), снабженное прессом, было предназначено для давления винограда, а другое (В) — для выдавливания масла из оливок (см. табл. II).

Через дверь в восточной стене комната с маслодавильным приспособлением была связана с хлевом, где помещались ясли и бассейн. Одна стена хлева, возможно, переделана в позднейшую эпоху.

Назначение других помещений (№№ 9, 10, 11, 12) неизвестно, так как они полностью уничтожены. Следует только отметить, что и эта часть монастыря изобилует мозаикой с цветным плетением.

Центральную часть монастыря составлял квадратной формы двор, к которому с северной стороны примыкает часовня, с юга — помещения 10—11, а с восточной стороны — комната прииратника (№№ 14, 15). С востока вестибюль вел к столбам, окружающим двор. С севера от столбов — проход к пекрополю (№№ 16—18), а с восточной стороны дверь ведет к помещению № 12. С запада от двора имеется проход в притвор (№ 3).

Двор состоит из двух частей: колоннады и двора под открытым небом.

Колоннада образует узкую прогулочную дорожку, которая окружает двор и отделена от него одним рядом баз для опоры столбов, длиною

в 67 см и высотой в 5 см. На базах для опоры столбов были пилестры на которые опирались свод и крыша прогулочной дорожки.

Несколько пилестров не хватает, по мнению V. Corbo легко определить их число; всего их было 18. В некоторых нуптах у баз для опоры столбов построена еще одна стена с северной и восточной стороны. В северной части прогулочной дорожки построены еще две стены более позднего времени, как думает V. Corbo. Прогулочная дорожка полностью была вымощена мозаикой, хотя с северной стороны она теперь исчезла.

С восточной стороны на диагонали — белая мозаика. В том месте, где она разломана, сохранился фрагмент надписи (а, на плане, факсимиле, табл. IV и фото, табл. XII).

От надписи уцелел угол юго-восточной стороны с несколькими буквами. Текст помещен на белом фоне, в раме розового и зеленого плетения и выполнен красными буквами. Надпись была составлена из пяти строк, отделенных друг от друга светлофиолетовой и одной белой полосой камешек. С южной стороны мозаика почти полностью исчезла, кроме острого угла в юго-западном направлении, где сохранилась часть геометрического рисунка.

Мозаичный пол западной стороны состоял из 28 квадратов, каждый размером в 45 см. Квадраты были отделены друг от друга богатым извилистым плетением. Квадраты следовали друг за другом попарно, как это видно и в первых двух квадратах. У шестого ряда (с севера к югу) в конце пола шла грузинская надпись, которая сохранилась только в трех квадратах (факсимиле, табл. V и фото, табл. XI).

Надпись сделана на белом фоне черным, как смола, узором. Строки отделены друг от друга желтыми линиями. Цвет узора — красный, голубой и желтый.

Во дворе под открытым небом находятся бассейны (сс) и углубление (b) для стока воды. Двор тоже целиком покрыт мозаикой.

В направлении северо-западного угла плетения (d), окружающего большую белую мозаику двора, в последний день раскопок была найдена еще одна грузинская надпись (Факсимиле, табл. IV, фото, табл. X), помещенная на плоскости с двумя треугольниками по бокам. Длина площади — 132 см; треугольников — 21 см. От надписи сохранились только три строки и след одной буквы четвертой строки. По мнению V. Corbo надпись должна была состоять из пяти строк.

Длина букв в первой строке — 11,5 см; во второй — 10,5 и третьей — 9 см. Надпись окружают две полосы белого, синевато-зеленого и желтого плетения. На белом фоне треугольников выделялся крест, выполненный зеленым и желтым плетением.

По словам V. Corbo в Бир ел-Кутт находится римский колумбарий, который в византийскую эпоху был использован вторично и может

быть датирован I-м веком, на основании обнаруженной в первом слове керамики.

У. Согбо считает¹ грузинский монастырь весьма оригинальным строением по своему плану и расположенным вокруг помещениям, а также наличием прессов для винограда и оливок, указывающими на большую хозяйственную деятельность подвизавшихся здесь монахов. Грузинский монастырь выглядит в этом отношении, по его словам, весьма своеобразно, сравнительно с другими монастырями Иудейской пустыни.

При этом автор указывает, что в качестве строительного материала частично был использован местный камень, а часть материала взята из развалин древней базилики в Вифсеме.

Этому обстоятельству автор придает большое значение для датировки памятника.

Автор датирует грузинский монастырь Иудейской пустыни VI-ым веком на основании надписей, а также частичного использования камней, взятых при строительстве монастыря из развалин базилики „Рождества“ Константина². По мнению автора, если этот памятник будет идентифицирован со строением, упомянутым Прокофием под названием Лазского монастыря в Иерусалимской пустыне, тогда мы располагали бы лишним аргументом для датировки монастыря VI-м веком и имелось бы еще одно подтверждение предположения о вторичном использовании вифлеемской базилики Константина.

ГРУЗИНСКИЕ НАДПИСИ

Грузинским надписям специальную статью посвятил выдающийся исследователь грузинской культуры и письменности, покойный М. Тархипшвили³.

В работе М. Тархипшвили даны тексты грузинских надписей с латинским переводом и комментариями. Следует отметить, что надписи прочтены покойным М. Тархипшвили абсолютно точно. М. Тархипшвили дал также правильный перевод текстов. Требуется только уточнение некоторых вопросов.

В частности, необходимо идентифицировать собственные имена, упомянутые в надписи II. С этим связан вопрос о датировке надписей и самого монастыря.

¹ У. Согбо, *op. cit.*, p. 139.

² У. Согбо, *op. cit.*, p. 130, а также прим. 9.

³ Le iscrizioni musive del monastero di Bir el-Qutt. Напечатано в книге У. Согбо, p. 135—139.

Нижже приводим текст надписей на основании фотоснимков, опубликованных V. Corbo.

Надпись I¹

(По М. Тархнишвили надпись А)

1. šecēvni't'a k'ēsīt'a da m'
2. eoχebit'a smidisa t'ēysit'a
3. šn antoni abay da iosia mo
4. msχmeli amis sep'isay da ma
5. ma- deday iosiaysi amen

Надпись II

(По М. Тархнишвили надпись С)

1. smidao t'eodor
2. e marowan da bo
3. wrzn... en ami
4. (') e...
5.

Надпись III

(По М. Тархнишвили надпись В)

1. da šowš
2. eowlui m
3. at'ni ba
4. kowr da
5. gri-orm
6. izd da n
7. ašobni
8. mat'ni ke
9.
10.
11.
12. amen

¹ Грузинскими буквами переданы следующим образом: аа, бб, вв, дд, зз, жж, џџ, сс, тт, пп, кк, лл. შმ, ნპ, აყ, ოო, ჰპ, ეჟ, ღრ, სს, ტტ, ჟუ, ჯვ, (ოჟ=ოვ), ღრ', ჯკ', ლუ, ყყ, შწ', ჩწ', ცც', ძძ, წწ, ვვ, ხხ, ჯჯ, შშ, ჰჰ.

Надпись IV

(По М. Тархнишвили надпись В)

- [1.]
- [2. z [?]
- 3. i [.]
- 4. CO [. (?) . . .]
- 5. MCO [. (?) . .]

Перевод

Надпись I

„Вспомоществованием Христа и ходатайством святого Феодора пусть помилует (Бог) авва Антоний и Иосию, владчика этой мозаики, и родителей Иосии. Аминь“.

Надпись II

„Святой Феодор, Маруапа и Бурзен
en amī e“

Надпись III

„И воспитанников их Бакура и Гри-Ормизда и детей их. Христос!
. помилуй, Аминь“.

ДАТА И ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА

В надписях упомянуты следующие лица.

Святой Феодор (I и II надписи).

Авва Антоний (I надпись).

Иосия и родители Иосии (I надпись).

Бурзен (II надпись).

Бакур (III надпись).

Гри-Ормизд (III надпись).

От идентификации этих лиц в значительной степени зависит датировка надписей и решение связанных с ней культурно-исторических вопросов.

Идентификация некоторых из этих лиц дана М. Тархнишвили¹. В частности, он отметил, что упомянутый в I-ой и во II-й надписях Феодор является мучеником IV-го века Феодором Тироном, упоминание которого по Иерусалимскому канонарю происходит пять² раз: 10-го марта, 2-го июня, 2-го июля, 8-го августа и в первую субботу Великого поста³.

¹ М. Tarchnișvili, op. cit., p. 136.

² У М. Tarchnișvili сказано, что четыре раза, так как пропущена первая суббота Великого поста.

³ К. Кевелидзе. Иерусалимский канонарь, Тбилиси, 1912, стр. 187.

Относительно этого Феодора акад. К. Кекелидзе писал в примечаниях к Иерусалимскому калопарю, что он амассийский мученик св. Феодор Тирон, пострадавший при Максимиане и Максимине. В древности он на Востоке пользовался большим почетом, в частности в Иерусалимской церкви. В Иерусалиме в его честь существовал храм или мозаистырь, паызаемый „постройкой“ патриарха александрийского Иоанна Милостивого, реставрировавшего этот храм¹.

Что в Иерусалиме существовал храм в его честь, видно из жития Саввы Очищенного¹.

Упомянутый в надписи авва Антоний (antoni abay), как это уже отметил М. Тархнишвили², является лицом, которое известно из жития матери Симеона Столпника св. Марфы³ (скончалась в 596 г.).

В тексте жития сказано, что по перенесении тела св. Марфы в столп и подвижнику и затем построении для нее особой церкви, Симеон просит Бога даровать ему частицу Креста, сделанного из древа жизни⁴.

„И когда молился святой Симеон Богу сразу увидел он откровением видением трех монахов, грузин, которые из Иерусалима пришли в монастырь святого, из которых один — Антоний, был облечен саном священства и был старейшиной честного монастыря и настоятелем сонма братства. Видно было, что этот Антоний имел в руках своих золотой крест, внутри которого — частица животворящего древа, мощь сильная, и держал он то со страхом большим и трепетом и вручил он его святому Симеону сообразно с его просьбою“⁵.

„Этот Антоний был человек — грузин, дивной, который видел видением в час тот раба божьего, великого Симеона, который говорил ему: ‘иди ты на Дивную гору ту’ и сразу, как только увидел он в ту ночь то видение, встал рано утром и вместе с двумя братьями отправился в путь из Иерусалима“⁶.

„Авва Антоний, человек достойный и раб верный господина своего“ часто упоминается в ‘житии’ Марфы. В тексте подробно рассказывается о его прибытии к Симеону столпнику на Дивную гору и об обстоятельствах, при которых подвижник „получил сей дар служением этого священника авва Антония“.

Впоследствии авва Антоний остается у Симеона столпника, который скоро его назначил селевкийским епископом⁷.

¹ К. К. Кекелидзе. Иерусалимский калопарь, Тбилиси, 1912, стр. 188.

² М. Тархнишвили, там же, стр. 136.

³ Н. Марр. Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивара. Зап. Вост. Отд. Русск. Арх. Общ., т. XIII, С-Пбг., 1900, стр. 36—47.

⁴ Н. Марр, там же, стр. 38.

⁵ Н. Марр, *op. cit.*, p. 38; М. Тархнишвили, *op. cit.*, p. 136, прим. 8.

⁶ Н. Марр, *op. cit.*, p. 37.

⁷ Н. Марр, там же, стр. 44.

Главным действующим лицом 'жития' Марфы, как видно из этих материалов, является иерусалимский монах „авва Антопий“, „человек грузин“, „облеченный саном священства“, „старейшина честного монастыря и настоятель сойма братства“.

Не приходится сомневаться в том, что этот Антопий не кто иной, как „авва Антоний“ нашей падинси, по поручению которого Иосия выполнил мозаику и сделал грузинскую падинси. В падинси он упоминается как „авва Антопий“, как и в тексте 'жития' Марфы. Из этого видно, что в то время, когда делалась падинси, он занимал то же положение, что и при прибытии на Дивную гору.

Это обстоятельство дает возможность с точностью установить дату падинси.

Авва Антоний, как известно, отправился к Симеону через год после смерти Марфы (551 г.) и восхождения Симеона на стол¹, т. е. в 552 г. Ясно, что падинси не могла быть сделана после этого времени, так как потом он обосновался в Антиохии и скоро был пазпачен селевкийским епископом.

С другой стороны, за двадцать лет до этих событий, как известно из 'жития' Марфы, Антопий находился еще в Грузии². И так, падинси не могла быть сделана раньше 532 г.

Таким образом, дату составления первой падинси можно установить с точностью до двух десятилетий. Она сделана во второй четверти шестого века, между 532 и 552 годами.

Но установления даты одной из этих падинсей грузинского монастыря Иудейской пустыни недостаточно для выяснения времени построения самого монастыря, а также составления других падинсей.

Для решения этого вопроса необходимо, прежде всего, идентифицировать имена, упомянутые во II падинси: *bugzen* и *magua*.

Имя Бурзен в Грузии раньше не встречалось, но зато очень распространено связанное с ним *bug mi(h)*г. Так, например, для VI в. известен *veṣap bugmir*³, который заменил Арванда Гушнасна на должности картлийского марзпапа, во время Эвстафия Мцхетского.

Часто встречается это имя в роду известного грузинского деятеля V-го века, впоследствии епископа Малюмского, Петра Ивера. По сирийс-

¹ Н. Марр, там же стр. 43; М. Tatchnischvili, упом. соч., 136. прим. 8.

² Н. Марр, там же, стр. 40.

³ Мученичество Эвстафия Мцхетского. Изд. С. Кубанисшвили. Хрестоматия Древне-грузинской литературы, т. I, Тбилиси, 1946, стр. 45.

кому¹ тексту жития Петра Ивера известно, что его отец и его дед назывались **ⲧⲟⲩⲙⲓⲣⲟⲩ**².

Р. Raabe читает это слово *Bosmarios*³, по вокализации, как указывает⁴ издатель текста, основана на предположении. Ясно, что это тот же самый *buzmir* с греческим окончанием (на *os*) и оно должно быть прочтено *buzmirios*⁵. Сестра Петра Ивера тоже носила имя *buzmiroria*⁶.

Это же слово видит J. Markwart⁷ в *Barzimeres* Аммиана Марцелина, который в 373 и 377 годах был на римской службе в должности *tribunus scutariorum*.

То же самое имя засвидетельствовано также в армазской надписи на серебряной чаше из Борн⁸ *bwz myhr byty'xš tḅ' rwn dhr.* „Буз Михр, добрый питнаш. Духа вечная“.

Относительно этого имени F. Altheim, R. Stiehl и H. Junker указывали, что оно не встречается в иранском ономастиконе⁹. Им очевидно не известны не только вышеприведенные случаи употребления этого слова, но и статья J. Markwart'a, помещенная в журнале *Caucasica*, в котором сотрудничал сам H. Junker. Там же дана J. Markwart'ом этимология этого слова, которая впоследствии была забыта.

¹ *Petrus der Iberer. Ein Charakterbild zur Kirchen- und Sittengeschichte des fünften Jahrhunderts. Syrische Übersetzung einer um das Jahr 500 verfassten griechischen Biographie. Herausgegeben und übersetzt von Richard Raabe, Leipzig, 1895.*

² Там же, стр. 5 сирийского текста.

³ Там же, стр. 15 нем. перевода.

⁴ Там же, стр. 14, прим. 5.

⁵ J. Markwart (*Die Bekehrung Iberiens und die beiden ältesten Dokumente der iberischen Kirche, Caucasica, Fasc. 7, Leipzig, 1931*) читает *Busmerios*.

⁶ Там же, стр. 128, прим. 2.

⁷ Там же, стр. 127.

⁸ Относительно этой надписи см. наше: Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита. Эпиграфика Востока, II, Ленинград, 1948, стр. 90 и сл. а также: Эпиграфические находки в Микхета, древней столице Грузии, ВДИ, II, 1948, стр. 53 сл., III. Амрацканили. История грузинского искусства (на груз. яз.), I, Тбилиси, 1944, стр. 118; его же: Две серебряные чаши из раскопок в Армази (Грузия), ВДИ, I, 1950, стр. 91—102; А. Борисон, Сообщения Гос. Эрмитажа, IV, Ленинград, 1947, стр. 8—11; F. Altheim, R. Stiehl и H. Junker. *Inscriptionen aus Grunizien. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves. Bruxelles. Mélanges Henri Grogoin. IX, 1949; F. Altheim. Literatur und Gesellschaft, Halle/Salle, II, 1950, s. 46 ff.; R. Frye. Pahlavi Heterography in Ancient Georgia? Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld, N. Y., 1952, p. 59.*

⁹ „Andererseits bleibt zu bedenken, dass eine *b w z m i h r* formal entsprechenden Namenform im Iranischen nirgends belegt ist“. *Inscriptionen aus Grunizien*, стр. 12—13; то же самое повторяют авторы в работе F. Altheim'a, *Literatur und Gesellschaft*, II, стр. 49.

При издании борийской надписи F. Altheim, R. Stiehl и H. Junker допустили также ряд ошибок. Они неправильно поняли русскую фразу моей статьи: „надпись ‘Буз-Михра доброго питнахша’“. В родительном падеже эти слова стоят не потому, что я в армазском тексте вижу родительный падеж, в связи с чем они приписывают мне перевод „Eigentum des Bōz-Mihr, des guten Pitiaxes“, а родительный падеж в переводе вызван копированием русской фразы и зависит от предыдущего слова ‘надпись’. В тексте именно сказано: „На этом языке писаны: эпитафия жепы дворууправителя царя Хсефарвуга—Серафиты; речь питнахша царя Михридата, Шарагаса; надпись „Буз-Михра доброго питнахша“ и т. д. (ВДИ, 2, 1948, стр. 56).

Нет основания предполагать, что в тексте подразумевается родительный падеж или vokativ, как думают F. Altheim, R. Stiehl и H. Junker.

Это последнее предположение основано на ошибочном утверждении, будто бы имя ‘Буз Михр’ в иранском опомастиконе не употребляется.

Таким образом выпаранная надпись борийской чаши должна быть переведена: „Буз-Михр добрый питнахш“.

В своей статье, опубликованной в ВДИ (II, 1948) я не давал транслитерации пунктирной надписи борийской чаши. F. Altheim, R. Stiehl и H. Junker прочли эту надпись, состоящую из двух слов, самостоятельно, на основании опубликованного нами снимка, и в чтении обоих слов допустили ошибку. В тексте, который вопреки утверждению H. Junker'a¹, читается очень легко, ясно написано: gwn dhr², а F. Altheim, R. Stiehl и H. Junker читают bwz myhr, т. е. и в данном случае видит то же самое слово, которое упомянуто в выпаранной надписи. Между тем достаточно сравнить эти надписи (см. табл. VI, факсимиле, и табл. XIII, фото), чтобы сразу обнаружить разницу между ними.

Само собою разумеется, что палеографический анализ, основанный на таком чтении, не может внушать доверия³.

В связи с упомянутым в борийской надписи именем bwz mihr, было высказано предположение, что первая часть этого слова (bwz) будто бы представляет основу настоящего времени пехлевийского глагола buxtan⁴, ‘спасать’. F. Altheim, R. Stiehl и H. Junker думают, что bwz является

¹ «Größere Schwierigkeiten als die Strichinschrift B Bereitet die Punktirinschrift A (Inschriften aus Gruzien)», p. 13; A. F. Altheim, op. cit., p. 49.

² Ср. А. Борисов, цит. соч., стр. 10; III. Ахиранахшиани. Ис. груз. иск., I, 1948, стр. 118; ВДИ, I, 1950, стр. 98; R. Frye, op. cit., p. 95; G. Deeters, Oriens Christianus, B. 39, Wiesbaden, 1955, p. 62.

³ Так, например, в сравнительной таблице алфавитов (Inschriften aus Gruzien, стр. 18) знак дз и помещен вместе с z, г—вместе с b, d—вместе с m!

⁴ Борисов, ук. соч., стр. 10.

формою повелительного наклонения того же глагола и все выражение должно быть переведено так: „Снаси, Митра, доброго питнахна“¹.

Но J. Markwart в статье, опубликованной еще в 1931 г., установил, что *buz mir*, *buz mihr* происходит от *burz mihr*, а оно является сокращенной формою весьма распространенного иранского *burzēn mihr* „Высокий Митра“². г в данном случае утрачен так же, как и в грузинском названии Эльбруса *ialbuz*³ < *al-buz* < *al burz*, перс. *al-burs*, ср. перс. *har burž*, авест. *hara bərəzaitiš* (*hara brzatis*) ‘высокая гора’.

Что *buz-mihr* действительно происходит от *burz-mihr* это хорошо видно из формы слова, засвидетельствованной в армянском: *brzmeb*, *brzmihr*⁴.

После сказанного ясно, что *buz-mihr*, употребляемое в вышеприведенных памятниках, является сокращением от *burzēn-mihr*. Поэтому, очевидно, что имя отца и деда Петра Ивера, сохранный в сирийском тексте в виде *busmerios*, *busmirios*, в действительности должно было бы иметь форму *burzēn-mihr* или, в результате утраты *b*, характерной для грузинского, *burzēn-mir*.

Таким образом, *burzu* нашей падиши является первым составным элементом имени *burzēn-mihr*. После этого слова в тексте могло стоять *mi(h)r*. К сожалению, падишь в этом месте повреждена.

Вместе с тем привлекает внимание другое имя, которое встречается в падиши: *tauuau*. Из грузинского текста жития Петра Ивера известно, что его настоящее имя было *tauuau-os* и что он ‘Петром’ был назван лишь по прибытии в Палестину, после того, как стал подвизаться на церковном поприще.

После установления имени отца и деда Петра Ивера не может быть сомнения в том, что *tauuau* нашей падиши — имя самого Петра, сохранный в несколько измененной форме (с и вместо а в начале слова, в результате ассимиляции а и, с греческим окочавшем *os*) в грузинском тексте ‘жития’.

Из всего сказанного следует, что и *bakur III-й* падиши является дедом Петра Ивера по матери.

¹ *Inschriften aus Gruzien*, S. 12; F. Althoin, S. 49.

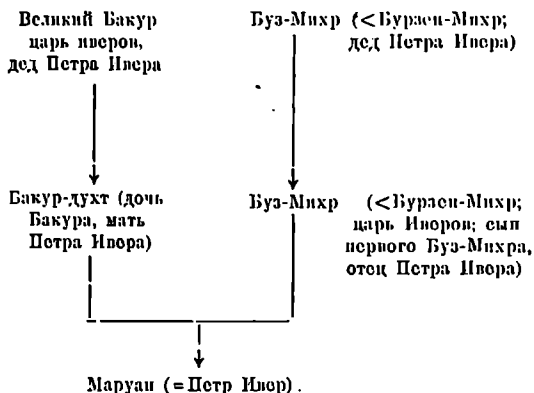
² „*Barzimeres* ist mp. *Brz mihr*, *Busmerios* = **βουμέριος* dagegen ist die griechische Wiedergabe eines iberischen **Buzmi(h)r*, das mit Dissimilation aus **Burzmihr* entstanden ist“, J. Markwart. *Die Bekehrung*, 127.

Ср. также заметку W. B. Henning’a: „viell. Kürzung von *Burzmihr*, eher als = *Bōž-Mihr*“. *Iranistik*, Leiden-Köln, 1958, p. 38, прим. 4.

³ Этимология дана у J. Markwart. *Woher stammt der Name Kaukasus?* *Caucasica*, Fasc. 6, 1. Teil, Leipzig, 1930, p. 35

⁴ *Դրբ Բւմիւր*, Тбилиси, 1901, стр. 133, 11; 138,3; J. Markwart. *Die Bekehrung*, 127.

Генеалогия¹ Петра Ивера представляется в таком виде:

В грузинских надписях из Палестины засвидетельствованы все эти имена (Бакур, Бурзен [-Михр], Маруан) и очевидно, что в тексте подразумеваются именно данные лица.

Это обстоятельство имеет исключительное значение для датировки надписей II и III, а также для истории монастыря. Ясно, что мы имеем дело с памятником, построенным самим Петром Ивером.

Что это действительно так, видно из следующего.

Из жития Петра Ивера известно, что по прибытии в Иерусалим он развил большую строительную деятельность. В Иерусалиме Петр и его сподвижники «построили страпоприимный дом и давали приют приходившим туда грузинским и греческим братьям...»².

„Затем они ушли в пустыню, собрали многочисленную братию и построили для себя монастырь“.

Потом они построили монастырь, известный под названием „Грузинского Монастыря“³.

Особенно важным является сообщение биографа о том, что „после этого блаженные отцы Петр и Иоанн вышли оттуда, и отправились

¹ Для генеалогии Петра Ивера см. J. Markwart. Die Bekehrung..., 128; И. Джавахишвили. История грузинского права, т. I, Тбилиси, 1928, 175 сл., его же История грузинского народа, I, Тбилиси, 1923, стр. 200—218; К. Кекелидзе. История груз. лит., т. I, 1951, стр. 314 сл.; его же, У истоков христианизации Иберии (на груз. яз.). Этюды из истории древне-грузинской литературы, III, Тбилиси, 1955, стр. 16.

² Н. Марр. Житие Петра Ивера. Православный Палестинский Сборник, т. XVI, вып. II, 1896, стр. 90 русск. перевода.

³ Н. Марр, там же, стр. 91.

в пустынную местность на берегу Иордана и построили себе (там) монастырь¹.

Затем Петр со своими учениками, а также с блаженным Иоанном отправились в Египет; странствовали они по скитским краям, молились у святых отцов пустынников, возлюбили эту пустыню, выбрали в ней место, построили церковь и кругом монастырь...².

«Спустя несколько времени они опять возвратились в Иерусалим, построили снова в городе страшнопримный дом³ и приступили к постройке церкви»⁴.

Из этих сведений видно, что Петр Ивер в Палестине и Египте построил не один монастырь, в том числе и в Иорданской пустыне, недалеко от Иерусалима.

В настоящее время в Иорданской пустыне обнаружены развалины грузинского монастыря с грузинскими надписями, в которых упоминаются имена самого Петра Ивера (Маруан), его отца, деда (Вурзеп-Михр) и другого деда (Бакур; по материнской линии), и не может быть сомнения в том, что это — памятник, построенный самим Петром Ивером.

Еще одно обстоятельство окончательно подтверждает бесспорность этого положения.

Выше мы отметили, что в монастыре имеются специальные помещения с прессом для винограда и масла. V. Corbo неоднократно подчеркивает, что деятельность монахов этого монастыря в этом отношении существенно отличается от хозяйственной жизни остальных монастырей этого края. Если это так, и винодельное и масличное хозяйства были характерны только для этого монастыря, то ясно, что мы имеем дело с монастырем Петра Ивера, так как из его жития мы знаем, что в его монастыре как раз занимались этим видом хозяйства⁵. Это окончательно доказывает, что монастырь является одним из древнейших памятников грузинской культуры в Палестине.

Возникает вопрос: к какому времени относится этот монастырь и когда мог его построить Петр Ивер?

Маруан (Мурван), как известно, родился в 409 г.⁶ В 421 г., когда ему было 12 лет, он был отправлен в Константинополь как заложник⁷. В 429 г. он убежал в Палестину и постригся в монахи в монастыре Оливковой горы

¹ Н. Я. Марр, там же, стр. 91 сл.

² Н. Марр, уном, соч., стр. 91.

³ По другому списку: больницу.

⁴ Н. Марр, там же, стр. 94.

⁵ Н. Марр, указ. соч., стр. 95.

⁶ J. Markwart, Die Bekehrung... p. 166.

⁷ Там же, стр. 166.

и от пастыря этого монастыря Геронтия получает имя Петр¹. В это же самое время он пачинает большую строительную деятельность в Палестине. Петру было 20 или 25 лет, когда он приступил к постройке монастырей и церквей как в Иерусалиме, так и в окружающей пустыне. По мнению J. Markwart'a около 429—444 гг. он построил на „Вашне Давида“ монастырь. К этому же времени относится постройка грузинского монастыря в Иудейской пустыне, как видно из грузинского текста Петра Ивера. К этой же эпохе относятся, по видимому, те надписи, в которых упомянуты Петр Ивер и его предки и которые по крайней мере на одно столетие старше надписи аввы Антония. Не исключена возможность, что в результате землетрясения² или по какой-либо другой причине, построенный Петром Ивером монастырь впоследствии был частично разрушен, после чего его возобновили. Возможно, что заслуга в деле его возобновления принадлежит Антонию Селевкийскому, который поручил Иосии выложить мозаику и сделать надпись. Может быть относительно строительства монастыря или его возобновления речь шла действительно в фрагменте IV, как это думает М. Тархипшвили.

Представленная здесь хронология поддерживается и обнаруженными в монастыре при археологических раскопках монетами.

В грузинском монастыре найдены следующие монеты:

1. Валентиниана II-го (375—392) с надписью: DNVALENTINIANUS (Dominus noster Valentinianus).

С легендой: AN (Antiochia?).

2. Анастасия I-го (491—518) с надписью: D. ANASTA SIUS PPAUG (Dominus noster Anastasius, perpetuus Augustus).

С легендой: CON (Constantinopolis).

3. Только одна монета Констанса II-го (641—668).

4. И одна монета аюбидского периода с арабской надписью محمد رسول الله³.

Из этого списка видно, что если не приять во внимание двух монет позднего времени, случайно появившихся на территории монастыря, в грузинском монастыре обнаружены две группы монет, которые с точностью соответствуют двум эпохам, к которым относятся надписи.

Таким образом, в надписях Иудейской пустыни (II и III надписи) мы имеем древнейшие памятники грузинского письма, так как они на столетие предшествуют болнисским надписям, считавшимся до сих пор самыми древними.

¹ Raabe, op. cit., стр. 31 сл. ср. текста, стр. 35 пом. перевода; J. Markwart, op. cit., p. 166.

² В первой четверти VI-го века здесь произошли катастрофические землетрясения. См. A. Sieberg. Erdbebengeographie, Berlin, 1932. Handbuch der Geophysik, B. V, Lief. 3, p. 801—802.

³ V. Corbo, op. cit., p. 134.

В III-й надписи встречается еще одно слово, которое пуждается в толковании. В 5-й и 6-й строках этой надписи имеем: „Бакур и Гри-Ормизд“.

Было высказано предположение, что слово grī является сокращением грузинского слова grigol 'Григорий' или giorgi 'Георгий'¹. Но в связи с этим правильно отметили² что grī не может быть сокращением Grigol или Giorgi так, как такое сокращение для этих слов не встречается. Кроме того, если grī является самостоятельным именем, то между ним и последующим словом Ormizd должен был стоять союз da 'и'.

Поэтому объяснение этого слова следует искать в другом направлении.

В этом отношении важно то, что это слово употребляется перед собственным именем иранского происхождения.

Случай его употребления в иранском мпе известен из авроманского пергамента, в шестой строке которого встречается: grū pnhu BRŪ mtrpry.

Известный шведский ориенталист Н. S. Nyberg при издании авроманского пергамента предпочтение дал чтению в этом слове d вместо r (как известно, буквы d и r в пехлевийском не отличаются друг от друга) и отметил, что оно представляет собою идеограмму GDY 'блеск', которая в сасано-пехлевийском встречается в качестве GDH для слова χ"agr (χ"agr-nah). За этим словом, по его мнению, следует фонетический коммент у, указывающий на то, что слово должно быть прочтено как fargē³.

Второй составной элемент является хорошо известным словом rauāh 'покровительство', так что все выражение означает 'having the protection of the χ"agr-nah'.

Таким же образом рассматривает Н. S. Nyberg другое слово авроманского пергамента mtrpry. Первая часть — это Mithra, а второе слово является арамейской идеограммой ܡܬܪܦܐ, которую он рассматривает в качестве причастия страд. формы глагола ܡܬܪܦܐ 'redeem', в значении 'redeemed', представляющего собою эквивалент иранского bōxt (Mithr—bōxt) 'redeemed by Mithra'⁴.

Из этой интерпретации Н. S. Nyberg'a указанного места авроманского пергамента вытекает положение принципиального характера, согласно которому арамейские идеограммы в средне-иранском встре-

¹ M. Tarchnigvili, у V. Corbo, p. 138.

² С. Каухчишвили, Картлис Цховреба, т. II, Тбилиси. 1959, стр. 060.

³ Н. S. Nyberg. The Pahlavi Documents from Avromān. Le Monde Oriental, XVII, 1932, p. 182—230.

⁴ Н. S. Nyberg, op. cit., p. 207.

чаются не только отдельно, но и в качестве составных элементов собственных имен, в начале или конце слова¹.

С другой стороны, E. Herzfeld не считает эти слова написанными идеограмматически и дает чтение: garīran(ā)hī PUR mitrafarī², не поясняя, однако, что могут означать эти garī и farī.

Второй случай употребления этой частицы gry мне известен из одной парфянской надписи, найденной в южном Хорасане и недавно опубликованной выдающимся исследователем средне-иранских языков W. B. Henning'ом³.

Надпись помещена на скале в ущельи Кāl и Джангāl, недалеко от Бурджанда, где даны изображения мужчины, борющегося со львом и надпись (см. таблицу XVI из работы W. B. Henning'a): gry 'rthštr nḥwdr W ḥštr.

Для этой надписи W. B. Henning дает перевод: „Прфект и сатрап Gry 'rthštr'a“.

При этом автор указал, что обычно за словом ḥštr часто следует название той страны, которой он управлял и что в данном случае тоже имеем название какой-то страны, Gar-Ardašir, которое в других источниках не зафиксировано. Возможно, что Gar-Ardašir означает 'горы Ардашира' и является названием той страны, часть которой представляла собою Бурджанд⁴.

В недавно опубликованной блестящей работе Mittelpersisch⁵, автор связал первый элемент надписи Кāl и Джангāl с соответствующим словом авроманского пергамента и отметил, что мнение, будто мы здесь имеем дело с названием страны, вряд ли может быть оставлено в силе, так как после этого стала доступна острака из Дур-Евроны, где имеем случаи употребления термина ḥštr непосредственно после собственного имени⁶. Но в иранистике до сих пор не имеем ответа на вопрос о том, что должна означать эта частица gry авроманского пергамента и надписи Кāl и Джангāl, или как она должна быть прочтена. Назначение и функция этой частицы до сих пор не известны.

Для выяснения этого вопроса решающее значение имеет грузинская надпись из Палестины, где это слово встречается перед иранским собственным именем Ormizd (ср.-перс. Hormizd, парф. Ohrmazd). В этом отно-

¹ H. S. Nyberg, op. cit., p. 207.

² Ernst Herzfeld. Paikuli, Berlin, 1924, p. 83.

³ W. B. Henning. A New Parthian Inscription. Journal of the Royal Asiatic Society, parts 3 and 4, London, 1953, p. 132-136.

⁴ W. B. Henning, op. cit. p. 133.

⁵ Iranistik, стр. 29. прим. 4.

⁶ Как мы видели выше, на примере надписи Буз-Михра, такие случаи были зафиксированы и раньше.

использование его употреблении идентично со случаями, засвидетельствованными в иранских памятниках:

- gru rihy — авромаский пергамент
gru 'riḥštr — надпись Кал-и Джапгаль
grī ormīzd — грузинская надпись из Палестины

В этих примерах частица *gru*, очевидно, выполняет одну и ту же функцию. Во всех случаях она стоит перед собственным именем и во всех случаях эти имена — иранские.

Так как слово в грузинском написано фонетически, то его следует читать не *garu* или какнибудь иначе, а только *gru*. Тем более отпадает вопрос о его идеограмматическом характере.

Предположение Н. S. Nyberg'a об использовании идеограмм в качестве составных элементов собственных имен, во всяком случае на данном примере не оправдалось.

После того, как установили, что *gru* не является идеограммой, остается единственная возможность рассматривать его в качестве иранского слова.

Единственным иранским словом, подходящим в качестве эпитета собственного имени, может быть, по моему, *gruv*, которое неоднократно употребляется в иранских текстах и по значению представляет собою эквивалент арамейского ܕܠܗ 'душа'¹.

Оно часто употребляется в композитах: *gruv zyudg*, *gruv bwrzysť*, *gruv dwšysť*, *gruv jwwndg*.

Таким же образом употреблено оно в указанных собственных именах. В конце слова у утрачен, как это характерно в таких случаях (после долгих гласных) в иранских диалектах. Ср. *grīva* 'горло' *gīrē*, *Nēw-Normīzd* > *Nē Normīzd*, *Nēv šārūr* *Nē-šārūr* и *Nišarur* и т. д.² Тем более естественна его утрата в собственных именах, которые имеют тенденцию к сокращению.

Полную аналогию употреблению слова *gruv* > *gru* перед собственным именем мы имеем в ново-персидском *jān* 'душа', представляющим собою, по значению, эквивалент древнего *gruv*. Ср. *jān 'azīz*, *jān muḥammad*, *jān bulāt* и т. д. В современных иранских диалектах это слово употребляется и после собственных имен, ср., паур., *bābā-jān* и т. д. Очень распространено такое образование в грузинском и армянском. Ср. *Siko-jan*, *Rip'sime-jan* и т. д.

¹ F. C. Andreas. *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan*. Aus dem Nachlass herausgegeben von Walter Henning. II, Berlin, 1932. M 36, V 7, p. 325; 28, R I, 17, p. 313; III, 1934, M. G, 22, p. 867; g 70, p. 871; g 22, p. 872; g 20, p. 874. h 22, p. 876; h 27, p. 877; h 72, p. 877; u 2, p. 886; n 41, p. 883. а также s. v.

² H. H. B. Schmaun, *Persische Studien*, Strassburg, 1895, p. 165—166.

Таким образом в надписи III из Палестины упоминается не grigol или giorgi, а grī-ormizd.

Иранские собственные имена были распространены в Грузии в большом количестве не только в дохристианский период, но и впоследствии. Большая часть собственных имен, встречающихся в палестинских грузинских надписях является иранской (Bakur, Marjan, Burzen (-mhr)). Многие иранские имена обычны также и для поздних эпох. Так, например, в 'житии' Марфы¹ встречается имя P'arsman, в рукописи джорджского евангелия² — mirdat (=mit'ridat), а такие имена, как bagrat (<bag-dat) распространены и по сей день.

Поэтому нет необходимости связывать это имя с Ормиздом IV-м или Ормиздом V-м и использовать это обстоятельство для датировки надписей. Его употребление в надписи (так же как и других иранских имен) представляет собою, повидимому, продолжение очень древней традиции.

Мы не имеем в настоящее время возможности выяснить кем был этот Гри-Ормизд. Можно только высказать предположение, что он пахотился в каких-то родственных связях с Бакуром. Для выяснения этого вопроса требуется выявление нового материала.

* * *

Значение надписей Иудейской пустыни для истории культурной жизни Грузии в раннем периоде христианства вряд ли можно переоценить.

Прежде всего они дают новые материалы для изучения личности известного грузинского деятеля V-го века Петра Ивера.

В литературе было высказано мнение, что Петр был связан с Грузией лишь по рождению, что будучи оторванным в малолетнем возрасте от родной земли, он порвал с ней всякие связи и что к грузинской культуре он не имеет никакого отношения³.

Это мнение не подтвердилось. Тот факт, что Петр Ивер построенный им в Иудейской пустыне монастырь украшал грузинскими надписями, свидетельствует о том, что своей деятельностью в 'святых местах' той эпохи он грузинский язык и грузинскую культуру выносил на международную арену.

Может быть ему и таким же деятелям были обязаны грузины тем, что уже в конце V-го — начале VI-го века они достигли такого положения, когда по свидетельству „типикиста“ Саввы Освященного (сконч. в 524 г.) грузинам дозволено было в крупнейшей лавре Палестины „иметь

¹ Издание Н. Я. Марра, стр. 45.

² Изд. А. Шапидзе, стр. 021.

³ К. Кокелидзе. Рустанели и восточный ренессанс. Этюды из истории грузинской литературы. IV, Тбилиси, 1957, стр. 42.

часы и изобразительные, читать Апостол и Евангелие на их природном языке" ¹.

Открытие древнейших грузинских надписей имеет также большое значение для изучения истории грузинской письменности.

Существует, как известно, гипотеза (правда, мало кем разделяемая), будто бы грузинское письмо было изобретено в двадцатых годах V-го века ². Если в необоснованности этой гипотезы еще существовали какие-либо сомнения, то в настоящее время, думаю, эти сомнения отпадают.

Действительно, если грузинское письмо 'изобретено' около 429 г., трудно допустить, чтобы грузинский царевич, оторванный от родины задолго до этого, в 420/421 г., в двенадцатилетнем возрасте, и порвавший с ней всякие связи, мог около 433 г., т. е. через 5-6 лет после 'изобретения' грузинского алфавита, создать в Иудейской пустыне Палестины замечательные памятники грузинской эпиграфики.

Повидимому, традиция писать на грузинском языке существовала значительно раньше этого времени ³, и нет оснований думать, что грузинские надписи из Би'р эл-Кутт представляют собою первую попытку фиксировать грузинскую речь в письменном виде. На это указывают и орфографические и языковые нормы, обнаруживаемые нашими надписями. Об этом свидетельствует также палеографический характер письма.

Благодаря грузинским надписям Палестинской пустыни мы подошли к тому рубежу, раньше которого существование грузинских надписей некоторыми исследователями не предполагалось. После открытия значительных эпиграфических памятников этой эпохи в столь отдаленной от Грузии стране, какой является Палестина, думаю, эта гипотеза должна быть окончательно опровергнута. Предположение о существовании грузинской письменности в сравнительно древнюю эпоху теперь кажется более вероятным и правдоподобным. В этом отношении значение публикуемых грузинских эпиграфических памятников для истории грузинской культуры вряд ли можно переоценить.

¹ А. Дмитриевский, Кинопальное правило преп. Саввы Освященного, врученное им перед кончиною просвещенному сподвижнику игумену Молиту. Труды Киевской духовной Академии, январь, 1890; Ed. Kurtz, in Byzantinische Zeitschrift, III, 1894; стр. 171 сл. К. Кеколидзе. История грузинской литературы, т. I, Тбилиси, 1951, стр. 32; М. Tarchnischvili, у V. Corbo, p. 139.

² К. Кеколидзе. История грузинской литературы, т. I, первое издание, Тбилиси, 1923, стр. 31; ср. J. Markwart, Die Bekehrung... p. 132.

³ См. Наше исследование: Армянское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита, Эпиграфика Востока, II, 1943, стр. 90—101; III, 1949, стр. 69—71.

Т А Б Л И Ц Ы

- I. План грузинского монастыря Бир эл-Кутт. Из книги V. Corbo.
- II. Схема прессов для винограда и олипок. Из книги V. Corbo.
- III. Факсимиле надписи аввы Антония.
- IV а. Факсимиле надписи Маруана и Бураен-Михра.
- IV б. Факсимиле фрагмента надписи IV.
- IV в. Факсимиле надписи Сахак-Духта.
- V. Факсимиле надписи Бакура и Гри-Ормизда.
- VI. Факсимиле армазской надписи из Борн.
- VII. Общий вид столовой. Фото из книги V. Corbo.
- VIII. Надпись аввы Антония. Фото из книги V. Corbo.
- IX. Общий вид надписи Антония. Фото из книги V. Corbo.
- X. Надпись Маруана и Бураен-[Михра]. Фото из книги V. Corbo.
- XI. Надпись Бакура и Гри-Ормизда. Фото из книги V. Corbo.
- XII. Фрагмент надписи IV. Фото из книги V. Corbo.
- XIII. Армазская надпись из Борн.
- XIV. Бизнесская надпись 492 г. Фото с оригинала В. Тулашвили.
- XV. Надпись Сахак-Духта. Фото с оригинала Г. Гилдепдорфа.
- XVI. Надпись Кэл-и Джалгаль. из статьи W. B. Henning's, A New Parthian Inscription, JRAS, pp. 3-4, 1953, p. 132, plate V.

.

GEORGE TSERET'ELI

THE MOST ANCIENT GEORGIAN INSCRIPTIONS FROM PALESTINE

As a result of intensive archaeological investigations in the last few decades in countries of the East (Palestine, Syria, Egypt) numerous monuments of Georgian architecture have been discovered, testifying to the cultural-creative work of the Georgian people in the early middle ages in the „holy places“ of the East.

Near Antioch there have been discovered thirteen Georgian monasteries and churches which as late as the XI-XIII centuries still belonged to Georgians¹.

In the Egyptian desert, in the necropolis of Thebes has been discovered a church² which, as M. Tarkhnishvili pointed out³, was built by Peter the Iberian and belongs to the Vth century.

Finally, a few years ago, an Italian archaeological expedition under P. Virgilio Corbo discovered in Palestine, in the Judean desert, together with other important monuments, still another remarkable monument of Georgian culture, a monastery with Georgian inscriptions⁴.

The Georgian monastery is in the region of Bi'r al Kutt, not far from Bethlehem, to the north-west of Hirbet Siyar al-Ghanam on the slopes of a hill. It is a complex of buildings in the shape of a square, to which on the northern side adjoins a church.

¹ M. Tarchnišvili. Un vestige de l'art Géorgien en Egypte. *Bedi Karthlisa*, n. 32—33. N. S., VI-VII, 1959, p. 24.

² Monnoret de Villard. Una chiesa di tipo georgiano nella necropoli tohana. *Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum*. Boston, Mass., 1950, pp. 495—500.

³ M. Tarchnišvili, *op. cit.*, p. 24.

⁴ P. Virgilio Corbo. Gli scavi di Kh. Siyar el-Ghanam (Campo dei Pastori) e i monasteri dei dintorni. Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum, N. 11, Gerusalemme, 1955.

To the south of the church was a chapel, the floor of which, as also that of the church itself, was covered with mosaic.

The church was connected with the inner court and buildings situated to the south west, by a space, covered with mosaic of white stones, from which led the entrance to the dining room. The floor of the dining room is also made of mosaic and has been well preserved to this day. The central part is decorated with a splendid geometrical design bordered with a frame carried out in a combination of colours: white, rose, black, pale blue, green. The space is framed by a border of seven lines, which makes the plaiting of white mosaic stand out.

In the eastern part, outside the chief axis of the tessellated space of white plaiting is a large inscription, placed in a frame. On the left and right sides of the frame triangles are depicted. The frame consists of five parallel lines in white and black. The rectangle of the inscription is separated from the chief area of the mosaic by white stones for a distance of 34 cm.

The inscription including the interlaced design of the mosaic attains a height of 81.5 cm.

The inscription consists of five lines. The letters attain a height of from 10 to 11.5 (the last lines) cm. The colour of the plaited design of the inscription is black. The lines are separated from one another by one row of white mosaic with a reddish tint.

Adjoining the dining room on the southern side is a room which, in the opinion of V. Corbo, is a kitchen. The floor of this is also tessellated. The kitchen is connected with two rooms with mosaic floors, one of which (A), supplied with a press, was intended for pressing grapes, the other (B) for squeezing oil from olives (see table II).

By means of a door in the eastern wall the room with the device for pressing olives was connected with a shed, where a crib and a reservoir were placed. One wall of the shed may have been re-made at a later epoch.

The purpose of the other rooms (Nos. 9, 10, 11, 12) is not known as they have been completely destroyed. It must only be noted that this part of the monastery also abounds in mosaic with a plaited design in colours.

The central part of the monastery was a square court adjoined on the northern side by a chapel, on the southern side — by rooms 10-11 and on the eastern side — by the porter's room (Nos. 14, 15). From the east a vestibule led to the pillars surrounding the court. To the north of the pillars there is a passage to the necropolis (Nos. 16—18), and from the eastern side a door leads to room No. 12. From the west of the court there is a passage leading to a porch (No. 3).

The court consists of two parts: a colonnade and a court under the open sky.

The colonnade forms a narrow walk which runs round the court and is separated from it by a row of bases to support the pillars 67 cm long and 5 cm high. On the bases for supporting the pillars were pilasters, on which rested the vault and roof of the walk.

Some of the pilasters are missing but, according to V. Corbo, it is easy to determine the number; there were 18 in all. At several points of the bases for supporting the pillars another wall is built on the northern and eastern side. In the northern part of the walk are built two more walls, of a later period, as V. Corbo thinks. The walk was completely paved with mosaic although this has now disappeared from the northern side.

On the eastern side on the diagonal lies white mosaic.

In the place where the latter is broken a fragment of an inscription has been preserved (a, on the plan, facsimile, table IV and photo-table XII).

A few letters of the inscription have been preserved in the corner of the south-eastern side. The text is placed on a white back ground in a frame with an interwoven design carried out in pink and green. The letters are red. The inscription consisted of five lines, separated from one another by stripes of stones, one light-purple and the other—white. On the southern side the mosaic has almost completely disappeared except for a sharp corner to the south-west where part of the geometrical design has been preserved.

The mosaic floor on the western side consisted of 28 squares, each measuring 45 cm. The squares were separated from one another by a rich sinuous design. The squares followed one another in pairs as can be seen from the first two squares. On the sixth row (from north to south) at the end of the floor was a Georgian inscription, which has been preserved only in three squares (facsimile, table V and photo, table XI).

The inscription is made on a white back-ground with stones black as jet. The lines are separated from one another by yellow lines. The colours of the pattern are red, pale blue and yellow.

In the court under the open sky there are reservoirs (cc) and a small hole (b) for draining water. Its floor also is completely covered with mosaic.

On the last day of the excavations towards the north-west corner of the pattern (d) surrounding the large white mosaic of the court still another Georgian inscription was found (facsimile, tabl. IV, photo, table X). It is placed on a flat surface with a triangle on each side. The length of the space is 132 cm., of the triangles—21 cm. Only three lines of the inscription have been preserved and traces of one letter of the fourth

line. According to V. Corbo, the inscription must have consisted of five lines.

The length of the letters in the first line is 11,5 cm, in the second—10,5 and in the third—9 cm. The inscription is surrounded by two rows of a plaited design in white, bluish-green and yellow. On the white background of the triangles is a cross, carried out in green and yellow plaiting.

According to V. Corbo, in Bi'r el-Kutt there is a Roman columbarium which in the Byzantine epoch was used a second time and, on the basis of ceramics discovered in the first layer, may be dated the first century A. D.

P. V. Corbo considers¹ the Georgian monastery to be an extremely original building in its plan and in the rooms placed round it, and also in the devices for pressing grapes and olives showing great activity of the monks working there. In this respect, according to him, the Georgian monastery looks quite original compared with other monasteries in the Judean desert.

At the same time the author points out that local stones were partly used as building material and a part of the material was taken from the ruins of an ancient basilica in Bethlehem.

The author attaches great importance to this circumstance in dating the monument.

The author gives the date of the Georgian monastery of the Judean desert as the VI century on the basis of the inscriptions and also of the partial use in building the monastery of stones taken from the ruins of the „Christmas“ basilica of Constantine². In the author's opinion, if this monument is identified with the building in the Jerusalem desert, mentioned by Prokopius under the name of Lazian Monastery, then we should have an extra argument for attributing the monastery to the VIth century and still another confirmation of the proposition concerning the use of the basilica of Constantine in Bethlehem for the second time.

THE GEORGIAN INSCRIPTIONS

A special article was devoted to the Georgian inscriptions by the late M. Tarkhishvili³, the outstanding investigator of Georgian culture and language.

¹ V. Corbo, op. cit., p. 129.

² Ibid, p. 130, also note 9.

³ *Le Iscrizioni musive del monastero di Bir el-Qutt*. Printed in V. Corbo's book, pp. 135—139.

In M. Tarkhnishvili's work the text of the Georgian inscriptions is given with a Latin translation and commentaries. It must be noted that the inscriptions were read by the late M. Tarkhnishvili absolutely correctly. M. Tarkhnishvili also gave a correct translation of the text. It is necessary only to make clear certain questions. In particular, it is necessary to identify some of the proper names, mentioned in the inscriptions. With this is connected the question concerning the dating of the inscriptions and the monastery itself.

Below we give the text of the inscriptions on the basis of photographs published by V. Corbo.

Inscription I¹

(M. Tarkhnishvili's inscription A)

1. šecevni't'a k'čsit'a da m
2. eoχebit'a cmidisa t'ēysit'a
3. šn antoni abay da iosia mo
4. msχmeli amis sep'isay da ma
5. ma- deday iosiaysi amen

Inscription II

(M. Tarkhnishvili's inscription C)

1. cmidao t'eodor
2. e marowan da bo
3. wrzn... en ami
4. (') e...
5.

Inscription III

(M. Tarkhnishvili's inscription B)

1. da 3ow3
2. eowlui m
3. at'ni ba
4. kowr da
5. gri-orm
6. izd da u
7. ašobni
8. mat'ni ke

¹ Georgian letters are transliterated in the following way: აა, ბბ, გგ, დდ, ეე, ვვ, ზზ, თთ, იი, კკ, ლლ. მმ, ნნ, აყ, ოო, პპ, ჟჟ, რრ, სს, ტტ, უუ, ჯჯ. (ოჰ=ow), ფფ, ქქ, ლლ. ყყ, შშ, ჩჩ, ცც, ძძ, წწ, პპ, ხხ, ჯჯ, ჰჰ, ჰჰ.

9.
10.
11.
12. a m e n

Inscription IV

(M. Tarkhnishvili's inscription D)

- [1.]
- [2. z [?]]
- [3. i [. . . .]]
- [4. CO [. (?) . .]]
- [5. MCO [. (?) . .]]

Translation

Inscription I

„With the help of Christ and the intercession of Saint T'eodore let (God) have mercy on Abba Antoni and losia the layer of this mosaic and the parents (lit. father-mother) of losia. Amen“.

Inscription II

„Saint T'eodore! Maruan and Burzen... EN... AM... E“

Inscription III

„And their alumni Bakur and Gri-Ormizd and their children. Christ!... have mercy. Amen“.

THE DATE AND PERSONS

In the inscriptions the following persons are mentioned.

Saint T'eodore (Inscriptions I and II).

Abba Antoni (Inscription I).

Burzen (Inscription II).

Bakur (Inscription III).

Gri-Ormizd (Inscription III).

The dating of the inscriptions and cultural-historical questions connected with it depend to a large extent on the identification of these persons.

Some of these persons mentioned in the inscriptions were identified by M. Tarkhnishvili¹. He noted, in particular, that the Theodore mentioned in inscriptions I and II is Theodorus Tyro the well known martyr of the IV century, suffering under Maximian and Maximin. In ancient times he was held in great esteem in the East, in particular, in the church of Jerusalem².

Abba Antoni, mentioned in the inscription, as already pointed out by M. Tarkhnishvili, is the same person who is known from the Life of Saint Martha, the mother of Symeon Stylites.

In the text of the Life it is said that after the transportation of the body of St. Martha into the pillar to the hermit and the building of a special church for her, Symeon asks God to grant him a piece of the Cross made from the Life-giving tree.

«And when Saint Symeon prayed to God he at once saw in a revelation a vision of three monks, Georgians, who came from Jerusalem to the Saint, one of whom, Antoni, was vested with the order of priesthood and was the Ἱεραβύτερος of the monastery and the Ἡγούμενος of the assembly of brethren».

«It was seen that this Antoni had in his hands a golden cross inside which was a piece of the Life-giving tree, a mighty power and he held this with great fear and trembling and handed it to Saint Symeon according to his request».

«This Antoni was a Georgian, marvellous, who saw in a vision in that hour the slave of God, great Symeon, who said to him: „Go to that Marvellous Mountain“ and at once as soon as he had seen that vision that night, he got up early in the morning and together with two brethren set out from Jerusalem»³.

„Abba Antoni, a worthy man and a true slave of his God“ is often met with in the Life of Martha. In the text is related in detail about his coming to Symeon Stylites on the Marvellous Mountain and about the circumstances under which the hermit „received this gift by the service of this priest Abba Antoni“.

Afterwards Abba Antoni stays with Symeon Stylites who soon appointed him the bishop of Seleukia.

It can be seen from these data that the chief person in the Life of Martha is «Abba Antoni, a monk from Jerusalem, a Georgian man, vested with the order of priesthood, Ἱεραβύτερος καὶ Ἡγούμενος ἐναγώνες μονῆς ὑπάρχων».

¹ M. Tarkhnishvili, op. cit., p. 136.

² K. Kekelidze. Ierusalimskiy kanonar. Tbilisi, 1912, p. 187; F. Hal-kin. Bibliotheca Hagiographica Graeca, t. II, Bruxelles. 1957, t. II, p. 281 sq.

³ N. Marr. Agiografičeskije materialy po gruziiskim rukopisjam Ivera. Zap. Vost. Ot. Russk. Archeolog. ob. v. XIII, S-P'bg. 1900, p. 38. M. Tarkhnishvili, op. cit., p. 136, note 8; Acta Sanctorum, Mail, V, p. 418. n. 53.

There is no doubt that this Antoni is no other than the Abba Antoni of our inscription, by whose charge Iosia laid the mosaic and made a Georgian inscription. In the inscription he is mentioned as Abba Antoni, as also in the text of the Life of Martha. From this it can be seen that at the time when the inscription was being made he occupied the same position as on his arrival at the monastery of Saint Symeon.

This circumstance makes it possible to fix the date of the inscription exactly.

Abba Antoni, as is well known, went to Symeon a year after the death of Martha (551) and the ascent of Symeon on the pillar, i. e. in the year 552. It is clear that the inscription could not have been done after that time, because afterwards he settled down in Antioch and was soon consecrated bishop of Selenkia¹.

On the other hand, twenty years previous to these events, as is known from the Life of Martha, Antoni was still in Georgia². So that the inscription cannot have been done before the year 532.

Thus, the date when the first inscription was written can be determined exactly within twenty years. It was written in the second quarter of the sixth century, between the years 532 and 552.

But the fixing of the date of one of these inscriptions of the Georgian monastery in the Judean Desert is not enough for determining the time of building of the monastery itself, and also of the writing of the other inscriptions.

To solve this question it is necessary, first of all, to identify the names mentioned in inscription II: Burzu and Maruan.

The name Burzen was not met in Georgia, whereas buz ni(h)r, connected with it, is very common. As, for instance, vežan buzmir, who took the place of Arvand Gušnasp as the marzpan of K'art'li at the time of Evstat'i from Mcxet'a³, is known for the VIth century.

This name is also often met with in the family of Petre the Iberian, the famous Georgian of the Vth century, later the bishop of Mayuma. According to the Syrian text of the Life of Petre the Iberian⁴, his father and grandfather were called . R. Raabe reads this word Bosmarios, but the vocalisation, as the editor of the text indicates, is founded on supposition⁵. It is clear that it is the same buzmir with the Greek ending (in os), so that the word must be read buzmirios. Petre the Iberian's sister also bore the name buzmiropuria.

¹ N. Marr, op. cit., p. 44; M. Tarchnishvili, op. cit., p. 136, n. 8.

² N. Marr, ibid., p. 40.

³ Martvlobay evstat'i mcxet'elisy. S. Qubaneishvili, zveli k'art'uli literaturis k'restomat'ia, Tbilisi, 1946, p. 45; D. M. Lang. Lives and Legends of the Georgian Saints, London, 1956, p. 94 sq.

⁴ Petrus der Iberer. Herausgegeben und übersetzt von R. Raabe, Leipzig, 1895.

⁵ Ibid., p. 14, n. 5.

J. Markwart sees this same word in Barzimeres, who in the years 378 and 377 was in Roman service as *tribunus scutariorum*¹.

This name occurs also in the Armazian inscription on the silver bowl from Bori: *bwz myhr byty' xš t'b'. rwn dhr* „Buz mihr, the good pitiakhš. Eternal soul”².

In connection with this name F. Altheim, R. Stiehl and H. Junker pointed out that it is not met with in the Iranian onomastikon: „Eine *bwz myhr* formal entsprechende Namensform im Iranischen nirgends belegt ist”³. Obviously they did not know the above-mentioned cases of the use of this name, nor the article by J. Markwart, printed in *Caucasica*.

In publishing the Bori inscription F. Altheim, R. Stiehl and H. Junker made some mistakes. They did not understand correctly the Russian phrase in my article: «Надпись Буз-Мухра, доброго питакша». These words stand in the genitive case not because I see the genitive case in the Armazian text, in connection with which they give my translation as: „Eigentum des Bōz-Mihr, des guten Pitiakhsh”, but the genitive case in the translation is due to the construction of the Russian phrase and depends on the preceding word «надпись». In the text is said: «На этом языке писаны: эпитафия жены двороуравнителя царя Хсефарпура—Серафимы; речь питакша царя Мухридата Шараса; надпись „Буз-Мухра доброго питакша” и т. д. (ВДИ, 2, 1948, p. 56). i. e. «In this language are written: the epitaph of Serapitis the wife of the chief of the court of king Khsefarnug; the speech of Sharagas, the pitiakhsh of king Mihridat; the inscription of ‘Buz-Mihr, the good pitiakhsh’».

There are no grounds for supposing that the word stands in the genitive or the vocative case, as F. Altheim, R. Stiehl and H. Junker think⁴.

The latter supposition is founded, as we have seen, on the incorrect assertion that the name Buz-Mihr is not used in the Iranian onomastikon.

Thus the inscription scratched on the Bori bowl must be translated: „Buz-Mihr the good pitiakhsh”.

In my article, published in *Вестник Древней Истории* I did not give the text of the dotted inscription on the Bori bowl. F. Altheim, R. Stiehl and H. Junker read this inscription, consisting of two words, independently (on the basis of the photograph published by us) and in the reading of both words made mistakes. In the text, which in spite of H. Jun-

¹ J. Markwart, *Die Beköhrung Iberiens...*, *Caucasica*, Fasc. 7, Leipzig, 1931. p. 127.

² Concerning this inscription see the literature above, p. 62, n. 8.

³ *Inschriften aus Gruzinen*, p. 12-13; also F. Altheim, *Literatur und Gesellschaft*, II, p. 49.

⁴ *Inschriften aus Gruzinen*, p. 12; F. Altheim, *op. cit.*, p. 49.

ker's assertion, can be read very easily, is clearly written: rwn dhr¹; but F. Altheim, R. Stiehl and H. Junker read bwz myhr i. e. in the given instance also see the same word which is written in the scratched inscription, whereas it is sufficient to compare these two inscriptions with one another (see table VI, facsimile, and table XIII, photo), to find at once a difference between them.

It goes without saying that a palaeographic analysis founded on such a reading cannot be trusted².

In connection with the name buz mihr mentioned in the Bori inscription it was suggested that the first part of this word (bwz) is the root of the present tense of the Pahlavi verb buxtan 'to save'. F. Altheim, R. Stiehl and H. Junker think that bwz is the form of the imperative mood of this verb and the whole expression must be translated thus: „Save, Mitra, the good pitiakhsh“.

But J. Markwart, in an article³ published in 1931, ascertained that buz mir, buz mihr comes from burz mihr and is a shortened form of the prevalent Iranian burzen mihr. „Barzimeres ist mp. Brzmihr, Busmerios=βουσιμεριος dagegen ist die griechische Wiedergabe eines iberischen *Buzmi(h)r, das mit Dissimilation aus *Burzmihr entstanden ist“. The sound r has been dropped in the given cases as in the Georgian name for Elbrus⁴: ialbuz < al-buz < al-burz, Persian al-burz < Har burz, Avest. Hara bərəzaitiš (Harā brzatiš) „high mountain“.

That buz-mihr really comes from burz-mihr can be clearly seen from the form of the word, met with in the Armenian: brzmeh, brzmihr⁵.

After we have seen that buz-mihr used in the given monument is a shortened form of burzen-mihr, it is clear that the name of the father and grandfather of Peter the Iberian, preserved in the Syrian text in the form busmerios, busmirios, in reality ought to have had the form burzen-mihr, or, as a result of the dropping of h, characteristic for Georgian, burzen-mir.

¹ A. Borisoff, op. cit., p. 10; Sh. Amiranashvili, op. cit., p. 118, BDM, I, 1950, p. 98; R. Frye, op. cit., p. 95; G. Deeters, in Orions Christianus, B. 39, Wiesbaden, 1955, p. 62.

² Thus, for instance, in the comparative table of alphabets the sign for n is put together with that for z, r—together with b, d—together with m (see Inschriften aus Gruzien, p. 18).

³ Caucasica, Fasc. 7, Leipzig, 1931, p. 127.

⁴ The etymology is given by J. Markwart, Woher stammt der Name Kaukasus? Caucasica, Fasc. 6, I. Teil, Leipzig, 1930, p. 35.

⁵ Գրք Բրժմիհ, Tbilisi, 1901, p. 133, 11; 138 a: J. Markwart, Die Bekehrung..., p. 127; cf. also W. B. Henning, Mittelliranisch. Iranistik. Leiden—Köln, 1958, p. 38, n. 4.

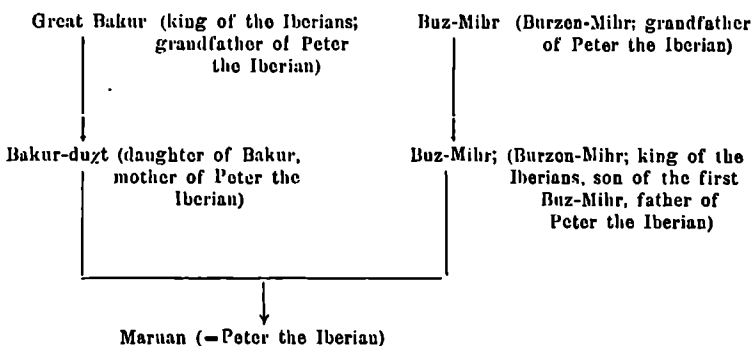
Thus *burzn*¹ of our inscription is the first component element of the name *burzen-mihr*. After this word in the text could stand only *mi(h)r*. Unfortunately, the inscription is damaged in this place.

At the same time the attention is attracted by another name which occurs in the inscription: *Maruan*. From the Georgian text of the Life of Peter the Iberian it is known that his real name was *muruan-os*, but when he was made worthy to bear a monk's holy garb he was given instead the name of Peter, after that of the first of the Apostles².

After the names of the father and grandfather of Peter the Iberian have been determined there can be no doubt that the *Maruan* of our inscription is the name of Peter himself, preserved in a somewhat changed form (with *u*, instead of *a* at the beginning of the word, as a result of the assimilation of *a* and with the Greek ending *os*) in the Georgian text of the "Life".

From all that has been said, it follows also that *bakur* in inscription III is the grandfather of Peter the Iberian on his mother's side.

The genealogy³ of Peter the Iberian is as follows:

In the Georgian inscriptions from Palestine all these names (*Bakur*, *Burzen-Mihr*), *Maruan*) occur and it is evident that in the text just these persons are meant.

¹ D. M. Lang, op. cit., p. 58.

² For the genealogy of Peter the Iberian see J. Markwart, *Die Bekerung...* p. 128; J. Šavachishvili, *K'art'uli samart'lis istoria*, t. I, Tbilisi, 1928. 175 sq., also his *K'art'veli eris istoria*, I, Tbilisi, 1928. pp. 200-218. K. Kekelidze, *K'art'uli literatufis istoria*, t. I, 1961. p. 314 sq.; also his *Etiudobi...* III, Tbilisi; 1955, p. 16 sq.

This circumstance is exceptionally important for the dating of inscriptions II and III and also for the history of the monastery. It is clear that we are dealing with a monument built by Peter the Iberian himself.

That it is really so can be seen from the following.

From the „Life of Peter the Iberian“ it is known that after his arrival in Jerusalem he proceeded to take an active part in building work. In Jerusalem Peter and his fellow-champions „built an inn and were giving shelter to Georgian and Greek brethren coming there“¹.

„Then they went into the desert, collected numerous brethren and built a monastery for themselves“.

After that the blessed Peter chose a place on the north side by the holy church of Sion near the so-called 'Tower of David, and built there a cloister „which is called to this day the 'Abbey of the Iberians (= Georgians)' and lies to the left when you go from the second door of that tower towards the holy church of Sion“².

Especially important is the information given by the biographer that after that „the blessed fathers Peter and John went out from there and set out for a desert place on the banks of the Jordan and built a monastery for themselves there“³.

Then „Peter and his pupils and also blessed John went to Egypt; they wandered through the country of Skiti, prayed to the holy fathers the hermits, fell in love with this desert, chose a place in it, built a church and a monastery around...“⁴.

„After some time they returned again to Jerusalem and built once more an inn in the town and set about building a church“⁵.

From this information it can be seen that Peter the Iberian built a number of monasteries in Palestine and Egypt, including the one in the Jordan desert, not far from Jerusalem.

Now there have been discovered in the Jordan desert ruins of a Georgian monastery with Georgian inscriptions, in which are mentioned the names of Peter the Iberian himself, his father, his grandfather and his other grandfather (on his mother's side), and there can be no doubt that this is a monument built by Peter the Iberian himself.

But there is still more evidence definitely confirming the correctness of this assumption.

.. ¹ N. Marr, *Žitije Petra Ivora*. Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik, t. XVI. v. II, p. 90 of Russian translation.

² D. M. Lang, *Lives and Legends of the Georgian Saints*, p. 66.

³ N. Marr, *ibid.*, p. 91 sq.

⁴ N. Marr, *ibid.*, 94.

⁵ *Ibid.*, p. 94.

Above we noted that in the monastery there are special rooms with presses for grapes and oil. V. Corbo repeatedly emphasises the fact that the activity of the monks of this monastery in this respect differs essentially from that of the monks of the other monasteries of this region. If this is so and wine and oil making are characteristic only of this monastery, it is clear that we are dealing here with the monastery of Peter the Iberian, since from his Life we know that in his monastery the monks were engaged in just these occupations¹.

The question arises: to what time does this monastery belong and when could Peter the Iberian have built it?

Maruan (Muruan), as is well known, was born in the year 409². In the year 421, when he was 12 years old, he was sent to Constantinople as a hostage. In 429 he ran away to Palestine and „was made worthy to bear a monk's holy garb“.

From Gerontius the abbot of the monastery on the mount of Olives he received the name of Peter³. Peter was 20 or 25 years old when he set about building monasteries and churches both in Jerusalem and in the surrounding desert. According to J. Markwart Peter built the „Abbey of the Iberians“ near the Tower of David about 429-444.

As can be seen from the Georgian text of Peter the Iberian, the building of the Georgian monastery in the Judean desert belongs to that time. To that same epoch belong, evidently, those inscriptions in which Peter the Iberian and his ancestors are mentioned and which are at least a hundred years older than the inscription of Abba Antoni. The possibility is not excluded that, as a result of an earthquake⁴ or for some other reason, the monastery built by Peter the Iberian was partly ruined, and restored only later. It is possible that the merit of its restoration belongs to Antoni the Seleukian who charged Iosia to lay the mosaic and make the inscription. Maybe the building of the monastery or its restoration was really referred to in fragment IV as M. Tarkhnishvili thinks.

The chronology given here is confirmed also by coins discovered in the monastery during archaeological excavations.

In the Georgian monastery the following coins have been found:

1. Of Valentinianus II (375-392) with the inscription: DNVALENTINIANUS (Dominus noster Valentinianus) with the legend; NT (Antiochia?).

¹ N. Marr, *ibid.*, p. 95.

² J. Markwart, *Die Bekehrung...* p. 166.

³ R. Raabe, *op. cit.*, p. 31 of Syrian text, p. 35 of German translation; J. Markwart, *Die Bekehrung...* p. 166.

⁴ In the first quarter of the VIth century catastrophic earthquakes occurred here, see A. Sieberg, *Erdbebengeographie*, Berlin, 1932, *Handbuch der Geophysik*, B. V, Lief. 3, pp. 801-802.

2. Of Anastasius I (491-518) with the inscription D. ANASTA SIUS PAUG (Dominus noster Anastasius, perpetuus Augustus).

With the legend: CON (Constantinopolis).

3. Only one coin of Constans II (641-668).

4. And one Ayyūbid coin with the Arabic inscription: محمد رسول الله¹. From this list it can be seen that if we do not take into account the two coins of a later time which got onto the territory of the monastery by chance, in the Georgian monument have been discovered two groups of coins which correspond exactly to the two epochs to which the inscriptions belong.

Thus, in the inscriptions of the Judean desert (inscriptions II and III) we have the most ancient monuments of Georgian writing as they precede the Bolnisi inscriptions, considered up to the present time to be the most ancient (A. D. 492), by at least half a century.

* * *

In inscription III still another word is met with which needs to be explained. In the 5th and 6th lines of this inscription we have: „Bakur and Gri-Ormizd“.

It has been suggested that the word gri is an abbreviation of the Georgian name 'Grigol' or 'Giorgi'². In connection with this it has been correctly noted that gri cannot be an abbreviation of Grigol or Giorgi³ since such an abbreviation for these words is not accepted. Besides, if gri is an independent name, then between it and the following word Ormizd there ought to have been the conjunction 'da', 'and'.

Therefore the explanation of this word must be searched for in another direction.

From this point of view it is necessary to note that this word is used before a proper name of Iranian origin.

Another case of the use of this word in Iranian is known to me from the Avromān parchment, in the sixth line of which occurs: gri pnhy BRY mtrpny.

When publishing the Avromān parchment the outstanding Swedish orientalist H. S. Nyberg expressed the opinion that the first constituent of the word must be read as ܠܪܝ which he identifies with the Aramaic word for 'glory' used in Sasanian Pahlavi in the form 𐭪𐭫𐭮 as an ideogram for

¹ V. Corbo, op. cit., p. 134.

² M. Tarkhnishvili in V. Corbo, op. cit., p. 138.

³ S. Qaukhč'išvili, K'art'lis c'xovreba, v. II, Tbilisi, 1959, p. 060.

χ^harr (χ^harnah)¹. The ideogram is followed here, in his opinion, by the phonetic complement ' showing that it must be read farrē. The second constituent, H. S. Nyberg thinks, is the well known word panāh 'protection', the whole name meaning 'having the protection of the χ^harnah'.

In the same way H. S. Nyberg considers another word of the Avromān parchment mtr pry to be composed of two parts one of which is מִתְר Mithra and the other—the Aramaic ideogram פִּרִי, the passive participle of the verb פָּרַע 'redeem', in the sense of 'redeemed', an equivalent of the Iranian boxt which occurs at the end of a great many proper names². As a result of these assertions of H. S. Nyberg it follows that Aramaic ideograms in Middle-Iranian are met with not only separately but as component elements of proper names, at the beginning or the end of a word.

On the other hand, E. Herzfeld does not consider these words to have been written ideographically and gives the reading: garipān(ā)h₁ PUHR mitrafarrī³ not explaining, however, what gari and farri may mean.

A second case of the use of this element gry is known to me from a Parthian inscription, found in southern Khorasan and recently published by W. B. Henning⁴ the distinguished investigator of Middle Iranian languages.

The inscription is placed on the rock-wall of a gorge Kāl-i Jāngāl near Birjand (Southern Khorasan) where there is a rock-drawing of a man fighting with a lion (see the table XVI, a photograph from W. B. Henning, JRAS, 1953, p. 3-4, p. 135).

The inscription, which comprises two lines, is clearly legible:

gry'rthštr nhwdr W hštrp

For the text W. B. Henning gives the translation: „the prefect and satrap of Gry'rthštr“⁵.

He also pointed out that in the first centuries of our era „satrap“ was not so much a rank as an office; the word is invariably accompanied by the name of the district which was governed by the „satrap“. The status of a satrap in those centuries cannot be compared with that enjoyed by his Achaemenian namesake; the area he governed was small,

¹ H. S. Nyberg. The Pahlavi Documents from Avromān. Lo Mondo Oriental, XVII, 1923, p. 207.

² H. S. Nyberg, op. cit., p. 207.

³ E. Herzfeld, Paikuli, Berlin, 1924, p. 83.

⁴ W. B. Henning, A New Parthian Inscription. JRAS, 1954, pp. 132-136.

⁵ W. B. Henning, op. cit., p. 134 sq.

scarcely more than a town with its surroundings; on these grounds W. B. Henning assumes that the long word which occupies the first line of our inscription was the name of a town or smallish district and the expression Gari-Artaxšaθr or Gar Ardašir which perhaps meant „the mountains of Ardašir“, was the name of the very district of which Birjand formed a part, a forerunner of the later Qūhistān.

In „Mitteliranisch“, the brilliant work recently published by him, W. B. Henning connected the first element of the expression gry'rthštr (gry) with the corresponding word of the Avromān parchment and pointed out that „Die Ansicht, dass es sich um den Namen eines Distriktes handle (JRAS, 1953, 134), lässt sich kaum aufrechterhalten; auf einem seither zugänglich gemachten Ostrakon aus Dura-Europos... findet man hštrp auch unmittelbar nach einem Personennamen...“¹.

But up to the present time we have no answer to the question as to what this particle gry of the Avromān parchment and the inscription from Kāl-i Jāngal may mean or how it must be read. The meaning and function of this particle are still unknown.

For the solution of this question the Georgian inscription from Palestine is of decisive importance. Here also the word occurs before an Iranian proper name Ormizd (cf. mp. Hormizd, parth. Ohrmazd). Its use in the Georgian inscription is identical with that in the cases met with in Iranian monuments: so, now we have

gry puhy — the Avromān parchment

gry 'rthštr — the Parthian inscription from Kāl-i Jāngal

gri ormizd — the Georgian inscription from Palestine.

In these examples the particle gry has, evidently, one and the same function.

Everywhere it stands before a proper name and in each case this name is Iranian.

As words in Georgian, according to the rule of Georgian spelling, are written phonetically, the only possible way of reading this word is gri and not gary or anything else. The question of its ideogrammatical character apparently drops out.

The suggestion made by H. S. Nyberg concerning the use of ideograms as component elements of proper names, has not been justified, at any rate, in the given case.

After it has been established that gry is not an ideogram, the only remaining possibility is to regard it as an Iranian word.

¹ Iranistik, p. 29, n. 4. As we have seen above from the Bori inscription, such cases were known earlier also.

The only Iranian word suitable as an epithet to a proper name may be, in my opinion, *gryv*, which is repeatedly used in Iranian texts and in meaning is the equivalent of the Aramaic ܝܪܝܐ „soul“¹.

It is often used in such composites as *gryv-zyndg*, *gryv-bwrzyst*, *gryv dwšyst*, *gryv jywndg*.

Evidently it is used in the same way in the given proper names. *v* has been dropped at the end of the word, as is characteristic in such cases (after long vowels) in Iranian dialects, cf. *grīvā* 'throat' *gīrē*, *Nēw-Hormizd*, *Ne-Hormizd*, *Nēv-Šāpūr*, *Ne-šāpūr* and *Nisapur*² etc. Its loss is all the more natural in proper names, which usually have a tendency to be shortened.

We have a complete analogy of the use of the word *gryv*, *gry* before proper names in New-Persian *jān* 'soul', which is in meaning an equivalent of the ancient Iranian *gryv*. Cf. *jān 'aziz'*, *jān muhammad*, *jān bulat* etc. In modern Iranian dialects this word is also used after proper names, cf., for example, *bābā-jān* and so on. Such a construction is very common in Georgian and Armenian. Cf. *Siko-jan*, *Rip'sime-jan* etc.

Thus, in inscription III from Palestine not *Grigol* or *Giorgi* is referred to but *Gri-Ormizd*.

Many Iranian proper names were wide-spread in Georgia not only in the pre christian period, but also afterwards. The majority of the proper names met with in the Palestine Georgian inscriptions are Iranian (*Bakur*, *Maruan*, *Burzen* [-*mih*r]).

Many Iranian names are common even for later epochs. So, for instance, in many Georgian manuscripts and other documents such names as *P'arsman*, *Mirdat* and so on are very often met with and some of them as, for instance, *Bagrat* (<*Bag-dat*) are common up to this day.

Therefore it is not necessary to connect this name with *Ormizd IV*. or *Ormizd V*. and date the inscriptions on these grounds. Its use in the inscription (as also of other Iranian names), is, evidently, the continuation of a very old tradition.

We cannot establish now who this *Gri-Ormizd* was. It is only possible to suggest that he was related in some way to *Bakur*. In order to make this question clear it is necessary for new material to be found.

¹ Andreas-Hennig, *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan*. II, Berlin, 1932, M 36, V 7, p. 325; 28. R I, 17, p. 313; III, 1934, M 6, 98, p. 867; g 76, p. 871; g 88, p. 872; g 210, p. 874, h 22, p. 876; h 67, p. 877; h 72, p. 877; u 3, p. 886; n 41, p. 888, also s, v.

² H. Hübischmann, *Persische Studien*, Strassburg, 1895, p. 165-166.

It is hardly possible to over-estimate the importance of the inscriptions of the Judean desert for the history of the cultural life of Georgia in the early period of christianity.

First of all they give new material for the study of the life of Peter the Iberian, a great personality of the Vth century.

The opinion has been expressed that Peter was connected with Georgia only by birth, that being cut off from his native land at an early age, he broke all ties with it and that he has no connection whatever with Georgian culture¹.

This opinion has not been confirmed. The fact that Peter the Iberian decorated the monastery built by him in the Judean desert with Georgian inscriptions bears witness to the fact that by his activity in the Holy land he carried the Georgian language and Georgian culture out into the international arena.

Perhaps it is to him and others like him that Georgians were indebted that, as early as the end of the Vth century and the beginning of the VIth, they had attained such a position in Palestine that, according to the typikon of St. Saba (died in the year 524) Georgians were allowed to perform the full liturgy and the mass and to read the Apostles and the Gospel in their native language² in the largest monastery of Palestine.

The discovery of the most ancient Georgian inscriptions is important for the study of the history of Georgian writing as well.

There exists, as is known, a hypothesis (it is true, shared by few), that Georgian writing was invented in the twenties of the Vth century³. If any doubts still existed concerning the groundlessness of this hypothesis, there is no place now, I think, for such doubts.

Indeed, if Georgian writing was invented about the year 429, it is difficult to believe, that the Georgian king's son, taken away from his native land long before that, in the years 420 or 421, at the age of twelve and having broken all ties with his fatherland, could about the year 433, i. e. 5-6 years after the „invention“ of the Georgian alphabet, create wonderful monuments of Georgian epigraphy in the Judean desert.

¹ K. Kekelidse. Rustaveli and the Oriental Renaissance (in Georgian). Etiudebi..., VI, 1957, p. 42.

² A. Dmitrijevskij. Kinovialnyje pravila prep. Savvy Osvjashčennogo. Trudy Kievskoj dukhovnoj Akademii. 1890, p. 170; Ed. Kurtz in Byzantinische Zeitschrift, III, 1894, p. 171 sq.; K. Kekelidse, K'art'uli literaturis istoria, t. I, Tbilisi, 1951, p. 32, Tarchnishvili-Corbo, p. 139.

³ K. Kekelidse. K'art'uli literaturis istoria, v. I, first edition, Tbilisi, 1923, p. 31; cf. J. Markwart, Die Beköhrung..., p. 132.

Evidently, the tradition of writing in the Georgian language existed considerably earlier than that time¹, for there is no foundation for thinking that the Georgian inscriptions from Bi'r al-Kutt are the first attempt to fix Georgian speech in a written form. This is also indicated by the norms of orthography and language, revealed by our inscriptions. The palaeographic character of the writing also bears witness to this.

Thanks to the Georgian inscriptions of the Palestine desert we have come to the limit earlier than which some investigators did not suppose that Georgian inscriptions existed. After the discovery of such important epigraphic monuments of that period in a country so far away from Georgia as Palestine, I think this opinion must be definitely rejected.

The supposition of the existence of Georgian writing at a more ancient epoch now seems more probable.

In this connection it is hardly possible to over-estimate the importance of these Georgian epigraphic monuments for the history of Georgian culture.

¹ See our investigation: *Armazian Writing and the Problem of the Origin of the Georgian Alphabet* (in Russian). *Epigraphika Vostoka*, Leningrad, II, 1948, pp. 90-101; v. III, 1949, pp. 59-71.

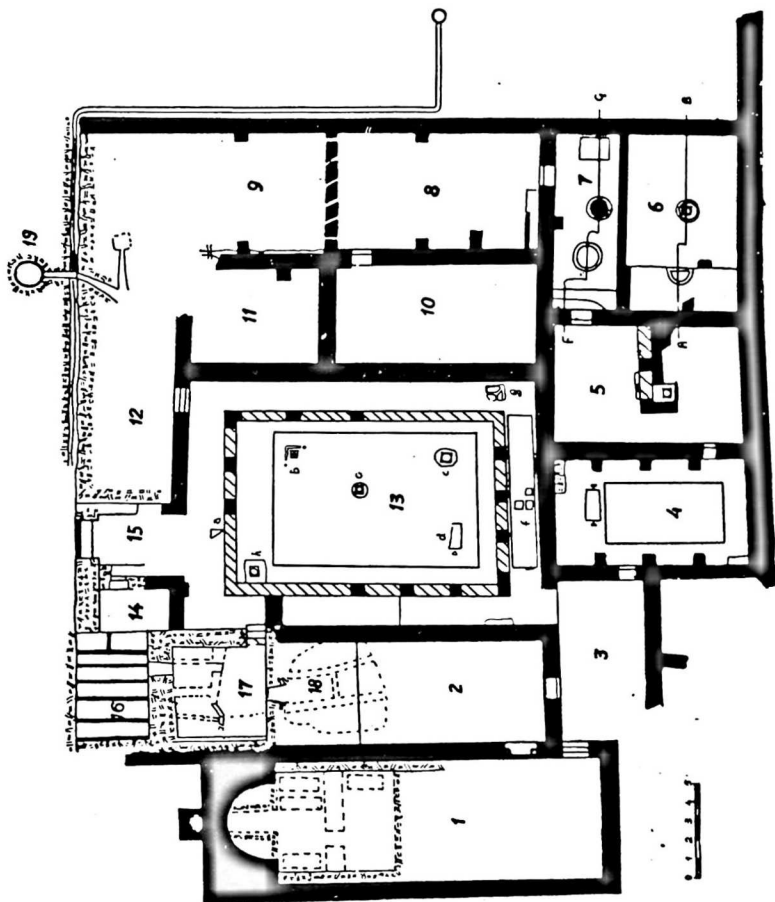
P L A T E S

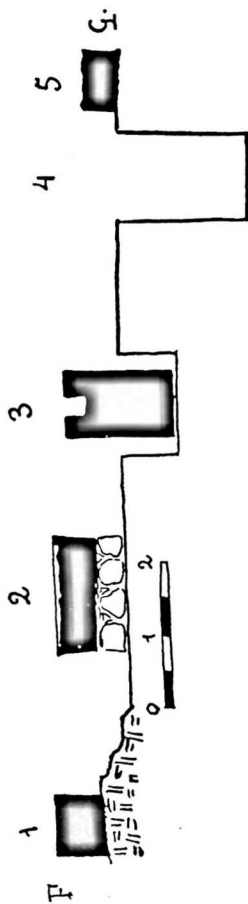
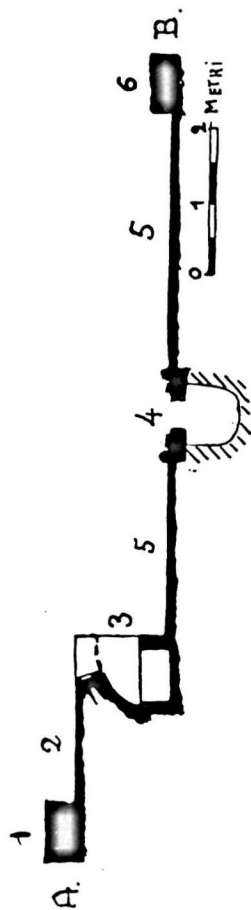
- I. Plan of the Georgian Monastery in Bi'r el-Kutt. From V. Corbo. Gili scavi di Kh. Siyar el-Ghanam.
 - II. Diagram of the presses for grapes and olives. From V. Corbo.
 - III. Facsimile of the inscription of Abba Antoni by L. Mačavariani.
 - IVa. Facsimile of the inscription of Maruun and Burzen[-Mihr] by L. Mačavariani.
 - IVb. Facsimile of the fragment of inscription IV by L. Mačavariani.
 - IVc. Facsimile of the inscription of Sahak-Duẓt by L. Mačavariani.
 - V. Facsimile of the inscription of Bakur and Gri-Ormīzd by L. Mačavariani.
 - VI. Facsimile of the Armazian inscription from Bori by L. Mačavariani.
 - VII. General view of the dining room. Photo from V. Corbo.
 - VIII. Inscription of Abba Antoni. Photo from V. Corbo.
 - IX. General view of the inscription of Abba Antoni. Photo from V. Corbo.
 - X. The inscription of Maruan and Burzen[-Mihr]. Photo from V. Corbo.
 - XI. Inscription of Bakur and Gri-Ormīzd. Photo from V. Corbo.
 - XII. Fragment of inscription IV. Photo from V. Corbo.
 - XIII. Armazian inscription from Bori. photo by Pokhomoff.
 - XIV. Bolnisi inscription of the year 492. Photo from the original by V. Tulašvili.
 - XV. Inscription of Sahak-Duẓt. Photo from the original by G. Gildendorff.
 - XVI. Inscription of Kāl-i Jāngāl, from the article by W. B. Henning „A New Parthian Inscription“, JRAS. pp. 3-4, 1953, p. 132, plate V.
-

ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი

გ. წერეთელი. პალესტინის კართული წარწერები.

ტაბულა I

ბზძოფ
ნოფხნჳ
ზონჳ
ფოძაბზ

ნჳაბზ
ნზბზ
ზჳბზ
ბზბზ

ა. 117
ზბჳ

8. წერეთელი. პალესტინის ქართული წარწერები.

ტაბულა VI

წმინდა

წმინდა

წმინდა

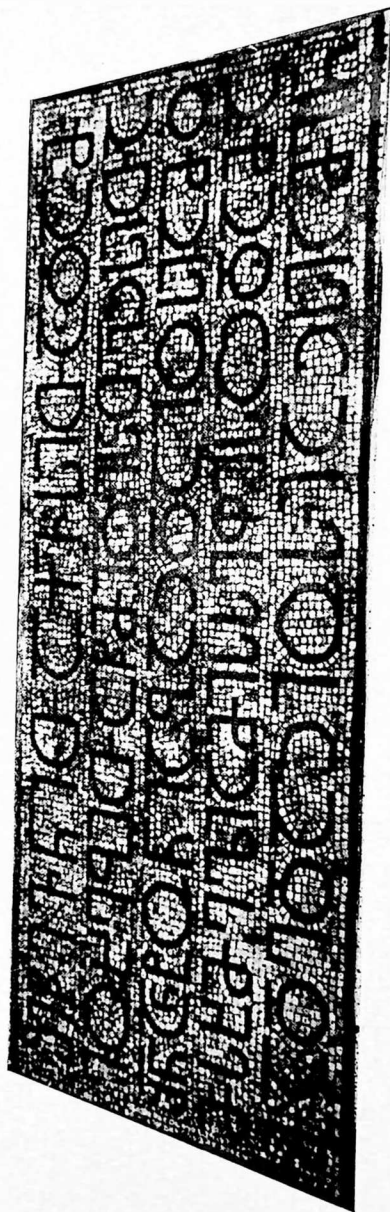
გ. წერეთელი. პალესტინის ქართული წარწერები.

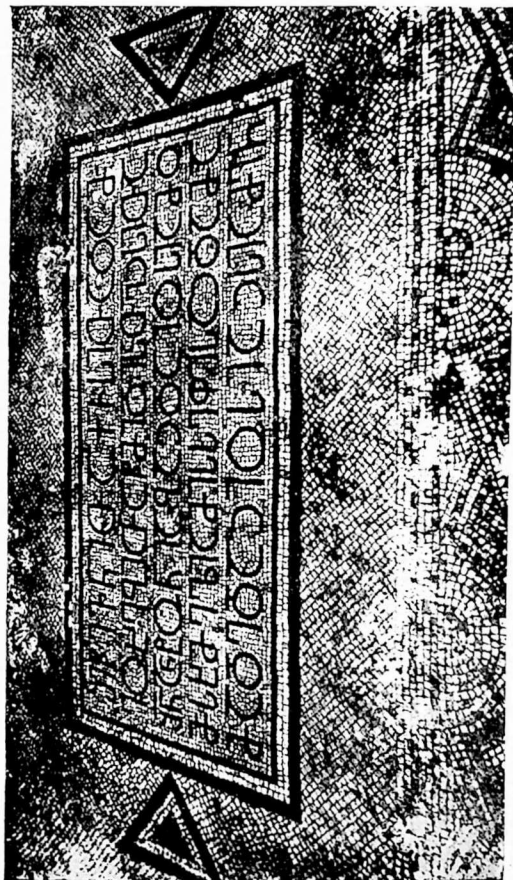
ტაბულა VII

გ. წერეთელი. პალესტინის კართული წარწერები.

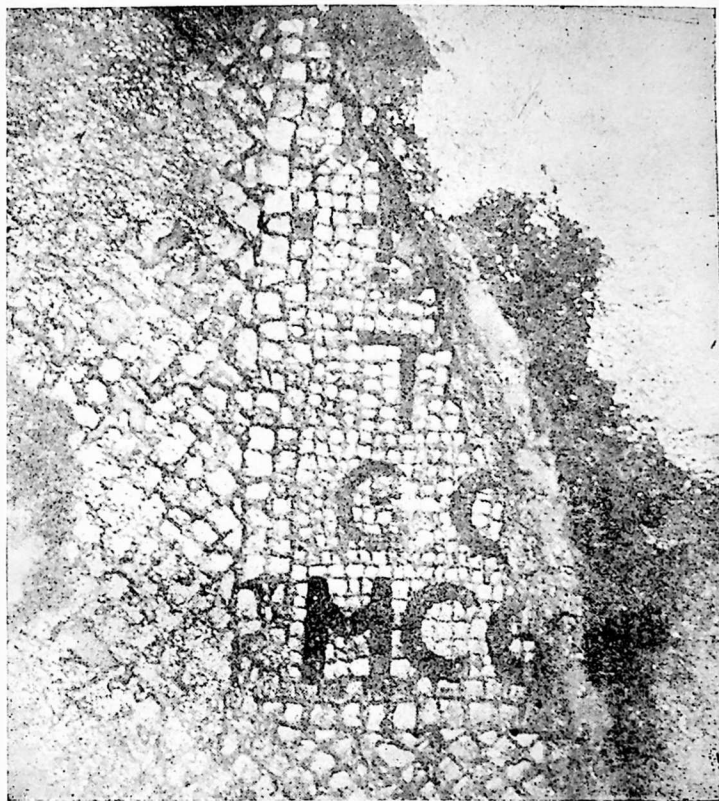
ტაბულა VIII

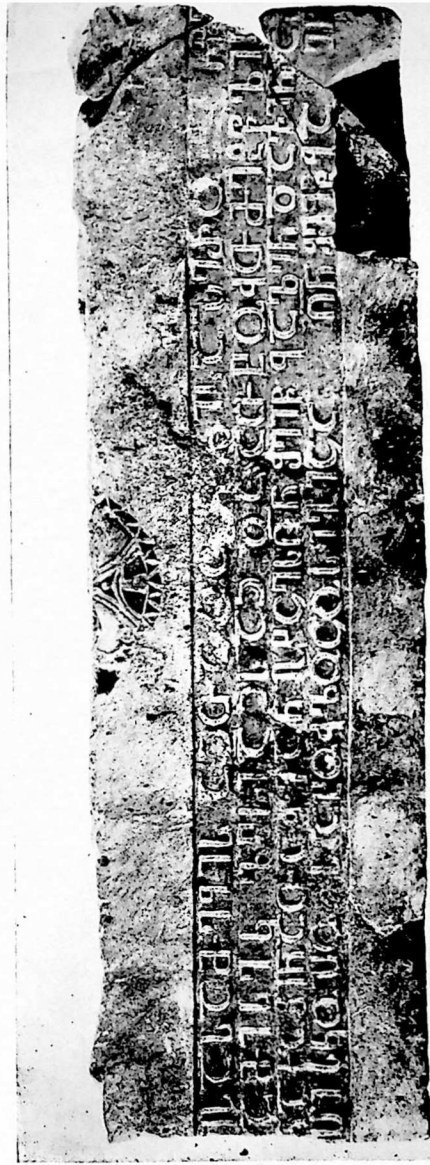

გ. წერეთელი. ბალესტინის ქართული წარწერები.

ტაბულა XIV

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარეიდ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

გამომცემლობის რედაქტორი დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე
ტექრედაქტორი ნ. ჯ ა შ ა რ ი ძ ე
კორექტორი ც. თ ა ვ ა ძ ე

*

გადაეცა წარმოებას 20.IV. 60 წ. ანაწყოების ზომა 7 x 11, ხელმოწერილია
დასაბეჭდად 28.VII. 60 წ. ქალაქის ზომა 72 x 108
ქალაქის ფურცელი 4.0, საბეჭდი ფურცელი 5.48, საერთო
ფურცელი 7.30, სააღრიცხვო-საგამომცემლო ფურცელი 7.42
შეკვეთა 715. უე 03906. ტირაჟი 1000.

ფაზი 5 მან.

სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
გამომცემლობის სტამბა, თბილისი, ი. ჯავახიშვილის პარკისპირა, 1.

Типография Издательства ТГУ им. Сталина, Тбилиси,
проспект И. Чавчавадзе, 1.